

Divers landgebruik in veelzijdige landschappen

Over samengaan van duurzaam
landgebruik en ruimtelijke kwaliteit in
de mixlandschappen van de Provincie
Overijssel

Divers landgebruik in veelzijdige landschappen

Over samengaan van duurzaam landgebruik en
ruimtelijke kwaliteit in de mixlandschappen van
de Provincie Overijssel

Wim Dijkman

Jantine Schinkelshoek

Henk Kloen

CLM Onderzoek en Advies BV

Culemborg, november 2011

CLM 754 - 2011

Abstract

De provincie Overijssel kent fraaie cultuurhistorisch waardevolle landschappen. De ruimtelijke kwaliteit van die landschappen worden bepaald door de dynamiek in het landgebruik. In deze studie voor en met deelgebieden wordt een analyse gemaakt van de strategieën en instrumenten waarmee duurzaam landgebruik en ruimtelijke kwaliteit aan elkaar kunnen worden gekoppeld.

Voorwoord

Buiten genieten van Overijssel doe je onder andere in de fraaie cultuurlandschappen van Twente, Salland, de Vecht en Noordwest Overijssel: de mixlandschappen van Overijssel. Maar genieten we er in de toekomst ook van en zo ja, hoe zien die landschappen er dan uit? Hoe verhouden economische ontwikkelingen in deze landschappen zich tot de ruimtelijke kwaliteit? Wat is er nodig om te kunnen sturen op die ruimtelijke kwaliteit. Dat zijn vragen waarin de provincie Overijssel een belangrijke regierol heeft en die pakt ze ook.

Voor het landgebruik en landschap is niet alleen de landbouw belangrijk in deze mixlandschappen, maar ook de functies natuur, wonen, recreatie en andere bedrijvigheid. De Provincie heeft aan de combinatie van CLM/Eelerwoude gevraagd om te inventariseren wat de ontwikkelingen binnen deze functies in de mixlandschappen zijn en welke consequenties die ontwikkelingen hebben voor het landschap.

Omdat het de mensen zijn die de mixlandschappen en de ruimtelijke kwaliteit daarin bepalen, hebben wij een benadering toegepast waarbij de spelers in de mixlandschappen centraal staan. Door middel van bronanalyses en werkbijeenkomsten met mensen in de gebieden hebben wij antwoord willen geven op deze vragen. Het resultaat ervan kunt u lezen in deze publicatie. De teksten zijn voor rekening van onze combinatie met uitzondering van de tabellen in hoofdstuk 4 en 5. Die zijn door de provincie Overijssel ontworpen.

Graag willen wij diverse mensen bedanken voor hun constructieve bijdrage aan dit project. Dat zijn in de eerste plaats alle mensen die hebben bijgedragen aan de werkbijeenkomsten in januari en maart. Hun actieve en betrokken inbreng geeft dit advies kwaliteit en gezag. Dit hebben we willen bundelen in het actieprogramma van hoofdstuk 5. Daarnaast hebben we veel inspiratie gekregen van de inbreng van de begeleidingsgroep: Hanna van Vonderen, Paul Scholte Albers, Paul Mathijssen (Provincie Overijssel), Margo Meijerink (LTO Noord), Eibert Jongsma (Landschap Overijssel) en Jan Breembroek (GIBO groep).

Wij hopen dat dit advies inspiratie biedt om aan de slag te gaan met ondernemen in de mixlandschappen. Het was fantastisch om er met zo veel mensen aan te mogen werken.

Mei 2011

Culemborg/Goor

Wim Dijkman

Henk Kloen

Jantine Schinkelshoek

Inhoud

Voorwoord	
Inhoud	
Samenvatting	I
1 Inleiding	1
1.1 Mixlandschappen in omgevingsvisie: samenleven en samenwerken	1
1.2 Projectopgave, aanpak en afbakening	1
2 Landschappelijke dynamiek in de mixlandschappen	3
2.1 Ruimtelijke kwaliteit in beweging	3
2.2 Werkwijze	3
2.3 Resultaten van dynamiek in ruimtegebruik en landschap	4
2.4 Toplijst landschapstransformaties	8
2.5 Conclusies	10
3 Landgebruik en ondernemerschap in mixlandschappen	11
3.1 Hogere kosten voor arbeid en vergunningen in mixland-schappen	11
3.2 Bedrijfsontwikkeling	12
3.3 Mixlandschap als overgang van landbouwontwikkeling naar natuur	13
3.4 Multifunctionele landbouw	13
3.5 Bedrijfsstijlen	14
3.6 Relatie boer-burger	15
3.7 Met ondernemers aan tafel	15
3.8 Conclusie	17
4 Instrumenten	19
4.1 Inleiding	19
4.2 Landbouwstructuur	20
4.3 Ruimtelijke Ontwikkeling	22
4.4 Innovatie	25
4.5 Waardevermeerdering producten	26
4.6 Natuur en landschapsbehee	28
5 Actieprogramma mixlandschappen	31
5.1 Landbouwstructuurversterking	31
5.2 Landbouw en natuur	33
5.3 Bouwblokontwikkeling	36
5.4 Samenwerken met burgers	38
5.5 Innovaties melkveehouderij	39
5.6 Lokaal platform voor landschapontwikkeling en -beheer	40
5.7 Vermarkten van product met behulp van het landschap	41
Bronnen	43

Bijlage 1 Tabellen met vijf thema's	45
Bijlage 2 Verslag werkbijeenkomst	51
Bijlage 3 Verslagen regiobijeenkomsten	59

Samenvatting

Aanleiding

De provincie Overijssel heeft de ambitie om in de groene omgeving twee ontwikkelingen samen te laten gaan en elkaar te versterken. Dat is enerzijds het behoud en de versterking van het landschap samen met het realiseren van de groenblauwe hoofdstructuur. En anderzijds gaat het om bevorderen van ontwikkelingsmogelijkheden van de landbouw en andere economische dragers. De provincie werkt deze ambitie uit in drie ontwikkelingsperspectieven voor de groene omgeving. Eén van deze ontwikkelingsperspectieven heet "mixlandschappen": vitaal platteland, accent veelzijdige gebruiksruimte. In de mixlandschappen ontwikkelen landbouw, natuur, water en wonen zich als goede burens. Het gebied biedt ruimte voor landbouw, landschapontwikkeling, natuur, cultuurhistorie, vrije tijd en wonen. De mixlandschappen liggen geografisch vaak op de overgang tussen de groenblauwe hoofdstructuur en het buitengebied met accent op productie. Delen van de mixlandschappen kenmerken zich door een hoge dichtheid aan landgoederen.

Opdracht

Landbouw, wonen, toerisme en andere bedrijvigheid zijn belangrijke functies in de mixlandschappen, die samen optrekken. De Provincie heeft aan de combinatie van CLM/Eelerwoude gevraagd om te onderzoeken welke ontwikkelingen binnen deze functies plaatsvinden en welke consequenties die hebben voor de ontwikkeling van het landschap.

Werkwijze

De dynamiek in landschap hebben we onderzocht door bronnenonderzoek en een kennisbijeenkomst in januari 2011 met ondernemers aangevuld met specialisten op gebied van landschap. Tijdens die bijeenkomst is een top 5 van landschapstransformaties benoemd en de conclusie getrokken dat ruimtelijk gezien de landbouw nog steeds degene is die de belangrijkste invloed heeft op de ruimtelijke kwaliteit. De interactie tussen landbouw (in brede zin) en het landschap heeft centraal gestaan in het tweede deel van het onderzoek. Daarin hebben onder andere vijf regiobijeenkomsten plaatsgevonden waarin aan ondernemerstafels is nagegaan welke strategieën en instrumenten ondernemers toepassen voor de bedrijfsontwikkeling. Een belangrijk agendapunt was de rol van het landschap voor de ondernemer en vice versa.

Resultaat

De landschapstransformaties die plaatsvinden zijn onder te verdelen naar vijf thema's: landbouw, wonen, recreatie, natuur & water en bedrijvigheid. De veranderingen in de landbouw sturen mede de ontwikkelingen in de andere functies. Van alle tien boerderijgebouwen, zijn er inmiddels 6 omgezet naar een burgerbestemming. Soms wordt dit gecombineerd met kleinschalige bedrijvigheid. De grotere aandacht voor herstel van natuur en natuurlijke watersystemen leidt tot veranderingen in het landschap tegenovergesteld aan die van de landbouw. Waar weilanden inmiddels zonder koeien en afrastering – en dus ruigten – een weerspiegeling zijn van hoogproductieve melkveehouderij, krijgen natuur en water de kans om weer meer ruigte en reliëf aan te brengen in het landschap. Toerisme is een belangrijke economische tak in Overijssel en manifesteert zich verschillend: van grote campings tot kleinschalige verblijfsrecreatie verstoep op de boeren- en burgererven.

De landschapontwikkelingen van de toekomst worden bepaald door de meerdere ontwikkelingsrichtingen naast elkaar in de landbouw, meer samengestelde en grotere boerenerven en daarnaast door een veranderende recreatie- en woningbehoefte. In het toerisme wordt de vraag meer divers, meer verbinding met het landschap, meer beleven en een actievere recreatie. De bevolkingskrimp en daling van de huizenprijzen bepalen de functie wonen op het platteland. De woonfunctie kan een economische drager voor de boerderijgebouwen blijven, mits er meerdere huishoudens in de gebouwen kunnen worden geplaatst en/of bedrijvigheid aan huis kan worden ontwikkeld.

De aanstaande hervorming van het Gemeenschappelijk Landbouw Beleid maakt dat de grondgebonden landbouw zich voorbereid op produceren voor een vrijere markt. Het melkquotum wordt losgelaten. Er is meer aandacht voor duurzaamheid. Voedsel krijgt een belangrijkere betekenis zowel regionaal als internationaal. Ondernemerschap wordt belangrijker voor het succes van de boer. Deze ontwikkelingen bepalen de groeiende diversiteit in grondgebonden landbouw. De mixlandschappen bieden daarbij voor de één kansen en voor de ander bedreigingen.

Actieprogramma

Uit deze verkenning zijn zeven thema's gefilterd die belangrijk worden gevonden voor de versterking van het landschap en het landgebruik in de toekomst.

Landbouwstructuur. Juist in de mixlandschappen met meerdere functies (inclusief soms de infrastructuur), is een goede bereikbaarheid en bewerkbaarheid van percelen van groot belang om de schaal van het bedrijf aan te passen aan de eisen van deze tijd. De verbetering van de structuur vindt nu meer plaats via processen van vrijwillige kavelruil en minder planmatig door wettelijke ruilverkaveling.

(Agrarische)bouwblokontwikkeling. Om hierin succesvol te zijn gaan boeren hierover in gesprek met de burens en de gemeenschap, een vak apart. Er zijn inspirerende voorbeelden van realisatie van bedrijfsuitbreiding tegen de conventies in, maar gekoesterd door naburige burgers op basis van waardering voor het bedrijf (*license to produce*). En het zijn de gemeenten die dit allemaal mogelijk kunnen maken met de provinciale instrumenten die aan hen worden aangeboden.

Landbouw en natuur. In de interactie tussen landbouw en natuur zijn er twee tegenstrijdige bewegingen. In de eerste plaats lijkt nieuwvestiging (en dus bedrijfsontwikkeling) zich afwaarts te bewegen van Natura 2000 gebieden. Dit komt door de noodzaak van terugdringen van de stikstof depositie op natuurgebieden en om verdroging ervan tegen te gaan. Voor het aanzien en de sociale vitaliteit van de mixlandschappen is dit een slechte ontwikkeling. Tegengesteld hieraan is een tweede beweging: de groeiende belangstelling bij boeren om ook natuurgrond op te nemen in hun bedrijven of om zich zelfs te gaan specialiseren in natuur. Deze tweede beweging kan belangrijk zijn om de kwaliteiten van de mixlandschappen te ontwikkelen en is noodzakelijk voor een doelmatige organisatie van het natuurbeheer. In de interactie tussen landbouw en natuur ligt een belangrijke en gezamenlijke opgave voor de ondernemers, de natuurorganisaties en de samenwerkende overheden.

Innovatie. Innovatie in de landbouw kan in de mixlandschappen een extra impuls geven, zeker waar het om vernieuwingen gaat die positief uitwerken naar de omgeving. Zo zijn er verschillende mogelijkheden om via bedrijfsaanpassingen in de landbouw de belasting van Natura 2000 gebieden te verminderen.

Vermarkten van het landschap. In de relatie tussen producent en consument van voedsel en landschap zit veel dynamiek, juist in de mixlandschappen. Ondernemers zien steeds meer kansen ontstaan om producten te vermarkten door deze te koppelen aan het landschap en/of duurzaamheid. Initiatieven van ondernemers indivi-

deel of in groepen worden nu aangevuld door een sterkere deelname van de gehele keten in dit soort initiatieven, waarbij overigens wordt gestreefd naar verkorting van de keten. Het blijkt inmiddels mogelijk om vanaf de producent weer rechtstreeks aan de supermarkt te leveren en daarmee bijna alle toegevoegde waarde die in de keten wordt gegenereerd, terug te laten vloeien naar de oorspronkelijke producent. Voor dit soort bewegingen zijn de mixlandschappen bij uitstek het laboratorium omdat hier veel burgers uit de stedelijke agglomeraties en recreanten komen.

Locale platform landschapontwikkeling. In Overijssel is er al een praktijk waarin burgers samen met ondernemers het landschap onderhouden. Vanuit die basis is het een uitdaging om ook samen verantwoordelijkheid te nemen in vernieuwingen in het landschap (verplaatsen van houtwallen bijvoorbeeld) binnen de kaders die de overheden stellen.

Samengevat blijken de landbouw en het landgebruik in de mixlandschappen zich alle kanten op te bewegen, zowel plankgas als omgevingsgericht. En het opmerkelijke is dat het niet of/of is maar en/en. Vaak zijn het de jonge opschalende ondernemers die belangstelling hebben voor een diversere aanpak. Of het nu gaat om koeien melken, natuur en landschap, zorg of verwerken van producten, het komt aan op ondernemerschap. Zij maken de mixlandschappen van de toekomst.

Dit actieprogramma maakt deze ontwikkelingen manifest. De uitdaging is om dit actieprogramma voor te leggen in de regio's aan een bredere groep stakeholders en te onderzoeken welke partijen erin willen investeren. Juist in een tijd van decentraliserende en terugtrekkende overheden, is het belangrijk om ondernemers en andere mensen in het gebied een handreiking te geven voor initiatief.

1 Inleiding

1.1 Mixlandschappen in omgevingsvisie: samenleven en samenwerken

De provincie Overijssel onderscheidt in haar Omgevingsvisie drie verschillende ontwikkelingsperspectieven voor het landelijk gebied: (1) buitengebied: accent agrarische productie, (2) groenblauwe hoofdstructuur en (3) buitengebied: accent veelzijdige gebruikruimte. In het agrarische gebied (1) heeft de landbouw het voortouw, in de groenblauwe hoofdstructuur (2) hebben natuur en water het primaat en in de mixlandschappen (3) spelen meerdere functies tegelijkertijd: landbouw, wonen, recreatie, natuur, landschap, etc. De grondgebonden landbouw draagt de mixlandschappen maar ook andere functies zijn belangrijk. De provinciale ambitie is dat verschillende functies zich in deze gebieden als goede burens ontwikkelen, mede ook in relatie tot bijvoorbeeld de natuurgebieden (groenblauwe hoofdstructuur). Iedereen wil graag dat het landschap in deze mixlandschappen behouden blijft en nog mooier wordt. Maar *wat is er nodig* om de bedrijfsontwikkeling in de landbouw en de ontwikkeling van het landschap samen op te laten lopen en elkaar te laten versterken? Dat is de vraag die de provincie Overijssel in dit project neerlegt bij de mensen in de mixlandschappen, onder begeleiding van CLM en Eelerwoude.

Er zijn vijf gebieden met verschillende mixlandschappen onderscheiden in dit project: Noordoost Twente, Zuidwest Twente, Salland, Vechtstreek en Noordwest Overijssel (zie kaart 1.1). Deze gebieden hebben elk hun eigen specifieke kenmerken. De ligging van deze gebieden zorgt voor bijzondere invloeden: de mixlandschappen van Salland en Zuidwest Twente zijn gerelateerd aan steden. Noordoost Twente is een nationaal landschap. Rond de Vecht is relatief veel toerisme. Kenmerkend voor Noordwest Overijssel is de interactie met Nationaal Park Weerribben Wieden.

1.2 Projectopgave, aanpak en afbakening

Deze studie maakt onderdeel uit van een groter project van de Provincie Overijssel: *goede boeren, goede burens* (2GB). Dit bredere project mondt uit in initiatieven van ondernemers, maatschappelijke groeperingen en overheden om te experimenteren met nieuwe manieren van ondernemen *met* en *in* het landschap. De opgave voor deze studie is om instrumenten te identificeren die ondernemers kunnen gebruiken voor een duurzame ontwikkeling van het bedrijf en voor een kwalitatief hoogwaardig landschap, waar andere functies ook weer baat bij hebben.

Strategieën en instrumenten hebben op verschillende schaalniveaus een andere functie. Zo is *ruimtelijke kwaliteit* een strategisch doel uit de Omgevingsvisie van Overijssel. Samenwerken is een strategie van sommige ondernemers. In de uitvoering van hun strategieën maken alle partijen gebruik van instrumenten. De omgevingsverordening is een instrument van de provincie. De ontwikkeling van een voercentrum is een instrument van ondernemers.

Omdat het in het project Goede Boeren, Goede Buren gaat om die praktijkinitiatieven, is er voor gekozen om bij het ontwikkelen van strategieën en instrumenten aan te sluiten bij de praktijkkennis van mensen: actiegericht onderzoek.

Projectaanpak

In het project wordt zowel vanuit de invalshoek van landschap als van landgebruik een verkenning gemaakt naar de toekomst: wat zien we aan veranderingen en waar liggen de kansen voor ontwikkeling?

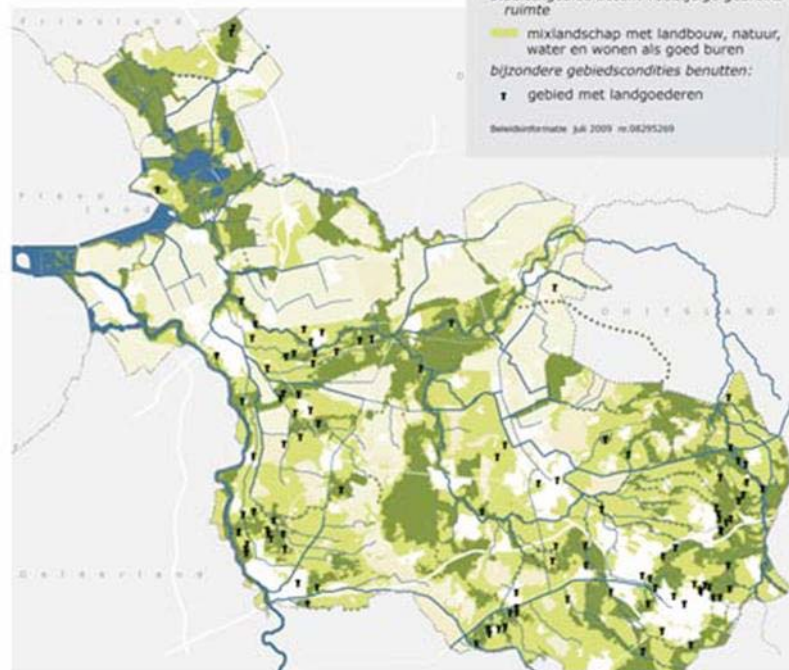
Er zijn vier stappen ondernomen:

- Analyse van veranderingen in het landschap van verleden naar toekomst. Dit is gedaan aan de hand van een vijftal thema's. Deze veranderingen zijn geprioriteerd in een praktijkbijeenkomst provincie-breed. De resultaten zijn samengevat in hoofdstuk 2 en tabellen in de bijlage 1 en 2.
- Analyse van ontwikkelingen in de landbouw als belangrijkste drager van het landschap. Analyse van mogelijke strategieën en instrumenten voor duurzaam ondernemerschap in en met het landschap. Hier is aangesloten bij praktijkkennis en dat is gebied specifiek gedaan om indicaties te krijgen voor variaties in behoefte aan strategieën en instrumenten.
- Strategieën en instrumenten zijn geëvalueerd op belang en functioneren. Dat is opgenomen in hoofdstuk 4.
- Hoofdstuk 5 maakt een synthese voor het vervolg: wat zijn de strategieën en instrumenten waarmee de professionals verder willen: provincie-breed maar ook regio specifiek. Het is samengebracht in een uitvoeringsprogramma.

Kaart 1.1.

Oppervlaktes van de Ontwikkelingsperspectieven van de Overijsselse Omgevingsvisie:

Type gebied	Aantal ha
Buitengebied accent productie	106400
Mixlandschappen	118243
Groenblauwe hoofdstructuur	83100

Ontwikkelingsperspectieven groene omgeving

1. realisatie groene en blauwe hoofdstructuur
- aaneengesloten structuur van natuurgebieden
  - zoekgebied EHS
  - ..... zoekgebied robuuste verbindingzone
  - zoekgebied ecologische verbindingzone
  - continu en herkenbaar watersysteem

2. buitengebied accent productie
- schoonheid van de moderne landbouw landbouwwontwikkelingsgebied

3. buitengebied accent veelzijdige gebruiksruimte
- mixlandschap met landbouw, natuur, water en wonen als goed burens

bijzondere gebiedscondities benutten:

- gebied met landgoederen

Beleidsinformatie juli 2009 nr. 06295269

2 Landschappelijke dynamiek in de mixlandschappen

2.1 Ruimtelijke kwaliteit in beweging

In haar Omgevingsvisie schets de provincie Overijssel haar visie op de ontwikkeling van de fysieke leefomgeving binnen de provincie. Leidende thema's zijn *ruimtelijke kwaliteit* en *duurzaamheid*. Binnen de omgevingsvisie worden drie ontwikkelingsperspectieven voor het landelijk gebied geschetst, waarvan mixlandschappen er één is. De landschappelijke waarden van, en de ontwikkelingsmogelijkheden binnen de mixlandschappen zijn verankerd in de Gebiedskenmerken Kaart en beschreven in de Catalogus Gebiedskenmerken. De dynamiek van deze landschappen wordt in dit hoofdstuk uitgewerkt aan de hand van vijf thema's: wonen, landbouw, natuur & water, lust & leisure en niet-agrarische bedrijvigheid in het buitengebied. Al deze thema's spelen een belangrijke rol in de mixlandschappen, juist vanwege hun veelzijdigheid.

De definitie van ruimtelijke kwaliteit die de provincie hanteert is: *ruimtelijke kwaliteit ontstaat in de beleving van mensen. Ruimtelijke kwaliteit is het resultaat van - bedoeld en onbedoeld - menselijk handelen en natuurlijke processen* (provincie Overijssel 2009). Omdat het om beleving gaat, is het een begrip van *mensen* en daarom spelen mensen in de provincie en de mixlandschappen zelf een centrale rol in dit onderzoek.

Het doel van dit hoofdstuk is om een analyse te geven van de veranderingen in ruimtelijke ontwikkelingen in de mixlandschappen (ex post en ex ante) en de vertaling ervan naar landschapstransformaties.

2.2 Werkwijze

De veranderingen in de ruimtelijke kwaliteit over de tijd zijn geanalyseerd: (1) veranderingen in het nabije verleden (de laatste 10 jaar), (2) de periode die daaraan vooraf gaat (eind 20^e eeuw) en (3) de te verwachten trends die worden verwacht op deze vijf thema's voor de nabije toekomst. Als eerste is een analyse gemaakt van maatschappelijke ontwikkelingen binnen de vijf thema's vanuit bestaande kennis en ervaringen. De resultaten van deze analyse zijn opgenomen in bijlage 1. In dit hoofdstuk worden de resultaten samengevat.

De ruimtelijke ontwikkelingen bestaan uit veranderingen in gebruik van de omgeving in het landelijk gebied: landgebruik, gebouwengebruik, aankleding van het landschap, e.d. Deze veranderingen zijn vertaald naar landschapstransformaties. De ruimtelijke ontwikkelingen en de bijbehorende landschapstransformaties zijn samengevat in twaalf belangrijke trends. Om nu het relatieve belang van die 12 trends voor de landschapstransformaties te kunnen beoordelen, is een werkbijeenkomst georganiseerd met mensen uit de diverse mixlandschappen. Daarbij zijn specifiek agrarische ondernemers gevraagd die recentelijk hun bedrijf hebben ontwikkeld en mensen die zich lokaal professioneel bezighouden met landschap. De verwachting is dat deze groep gezamenlijk het beste in staat is om een perspectief

op veranderingen in ruimtegebruik en landschap te geven over een langere tijdsperiode.

De resultaten van deze werkbijeenkomst (verslag, zie bijlage 2) maken het mogelijk om een ruimtelijke differentiatie aan te brengen voor de ontwikkelingen en landschapstransformaties in de mixlandschappen. Dat is gedaan aan de hand van een indeling in de vijf onderscheiden deel gebieden: Noordwest Overijssel, Zuidwest Twente, Noordoost Twente, Salland en de Vechtstreek (zie hoofdstuk 1). Op grond van deze trendanalyse en bijbehorende landschapstransformatie is een keus gemaakt voor het verder te ontwikkelen instrumentarium voor een duurzaam ontwikkeling van mixlandschappen met ruimtelijke kwaliteit (hoofdstuk 3-5).

2.3 Resultaten van dynamiek in ruimtegebruik en landschap

Thema 1. Wonen

Het gaat hierbij om wonen in het buitengebied van de mixlandschappen en niet zo zeer wat er zich in kernen en dorpen afspeelt, zonder iets aan het belang daarvan af te willen doen.

Ruimtelijke ontwikkelingen en landschapstransformaties uit de afgelopen decennia.

Ruimtelijke ontwikkeling: De belangrijkste verandering die zich in het buitengebied afspeelt is dat inmiddels 6 van de 10 boerderijgebouwen een burgerfunctie hebben gekregen soms met een bijbehorende kleinschalige onderneming. Gelet op het aantrekkelijke woonmilieu en de aard van de gebouwen, vraagt dit buiten wonen om een aanzienlijke kapitaalsinvestering. Het zijn dan ook mensen uit heel Nederland die zich vestigen in deze voormalige boerenerven. De bewoningsdichtheid neemt verder toe omdat voor de 'ontstening' van het landschap (opruimen van oude stallen – Ruimte voor Ruimte), ruimte wordt gegeven voor extra bouwen: de Rood voor Rood benadering. Daarnaast worden nieuwe landgoederen ontwikkeld met het Rood voor Groen principe.

Landschap transformatie: deze ontwikkeling leidt tot uiteenlopende veranderingen in het landschap. Veel bewoners voegen landschap toe aan de erven, zeker wanneer rangschikking onder de natuurschoonwet wordt beoogd. Door bouw mogelijkheden te bieden lukt het ook om agrarische bebouwing van de afgelopen 50 jaar te verwijderen uit het landschap. De veelheid en diversiteit aan nieuwe bewoners brengen nieuwe bouwstijlen met zich mee en daardoor ontstaat meer diversiteit in architectuur.

De toekomst

Ruimtelijke ontwikkelingen. De schaalvergroting in de landbouw zorgt voor een doorzetten van de trend naar omzetting van boerderijgebouwen naar een woonbestemming. De vraag is of het in dezelfde richting gaat. In Overijssel is er sprake van kleinere gezinsgroottes en vergrijzing. Economische recessie zal sporen nalaten. Mogelijk dat op sommige plekken zelfs krimp ontstaat. Het gevolg is dat de investeringen in de voormalige boerderijgebouwen minder goed kunnen

worden gefinancierd. Door de kleinere huishoudens met een geringer financieel vermogen ontstaat er een behoefte aan kleinere woonvolumes. Dit kan betekenen dat voormalige boerenerven vaker worden opgesplitst in meerdere woonunits. Ruimtelijke kwaliteit blijft belangrijk. De mix met bedrijvigheid wordt dan sterker (thema 5), mede door de toename van het aantal ZZP-ers en de ICT toepassingen. *Landschapstransformatie*. Het onverminderde maatschappelijk belang van ruimtelijke kwaliteit vertaalt zich naar een toename van de ontwikkeling en beheer van landschapselementen rond de burgerwoning (heggen, poelen, kleine bosjes, e.d.). Daarvoor is een belangrijke impuls gegeven door de provincie die in samenwerking met gemeenten fondsen voor groenblauwe diensten realiseert.

Thema 2. Landbouw

Het thema landbouw gaat over agrarisch gerelateerd landgebruik en gebouwen. Een uitgebreidere beschrijving van de ontwikkeling van de landbouw is opgenomen in hoofdstuk 3.

Ruimtelijke ontwikkelingen en landschapstransformaties uit de afgelopen decennia.

Ruimtelijke ontwikkeling: Er zijn twee dominante trends in de landbouw te onderscheiden in de afgelopen jaren:

1. Voortgaande schaalvergroting al dan niet met specialisering en parallel daaraan stoppende bedrijven (zie thema 1). Het areaal landbouwgrond neemt niet of nauwelijks af, wel het aantal bedrijven. In de provincie Overijssel blijft die schaalvergroting achter bij de landelijke trend, maar ook hier zet die door. De koe gaat uit de wei. Machines worden groter. Er is behoefte aan gemakkelijk bewerkbare percelen (rechthoekig, geen hinder van landschapselementen). Plattelandswegen worden "te klein" en de mix met ander verkeer wordt moeilijker.
2. Diversiteit in landbouwbedrijven neemt toe. Er ontstaan, zeker in de mixlandschappen, nieuwe vormen van gemengde bedrijven: ondernemers die met hun bedrijf, producten en landschap een verbinding leggen met de burger.

Ondernemers volgen hun eigen bedrijfsstrategie. Ondernemerschap heeft naast technisch vakmanschap een belangrijke plaats gekregen in voorwaarden voor groei en ontwikkeling.

De landbouwontwikkeling wordt op enkele plaatsen in de mixlandschappen belemmerd door de nabijheid van Natura 2000 gebieden en die nabijheid kan zorgen voor een afwaartse beweging van de landbouw.

Landschapstransformatie: deze ruimtelijke ontwikkeling leidt enerzijds tot meer burgererven met 'ontstening' (zie thema 1) en anderzijds tot grotere bouwblokken met bijbehorende kuilplaten en andere opslagplaatsen. De landschappelijke inpassing hiervan vraagt om extra aandacht.

Lokaal speelt de vraag hoe vergroting van percelen kan samengaan met ontwikkeling van de kwaliteit van het landschap door het verplaatsen en versterkt onderhoud van landschapselementen.

De toekomst

Ruimtelijke ontwikkelingen. Overijssel maakt nog een stevige slag in de schaalvergroting. De herziening van het GLB en de afschaffing van het melkquotum, zal naar

verwachting een impuls geven aan deze ontwikkeling. Op meerdere plaatsen is de gronddruk echter te hoog om die schaal-sprongen snel te realiseren. De bemoeienis van de burger met de ontwikkeling van het landgebruik en gevolgen ervan voor

het landschap wordt groter. De ondernemer moet meer en meer de 'license to produce' verwerven. Met name de intensieve veehouderij ervaart dat zij in de mixlandschappen bijzondere kwaliteiten moet hebben om zich verder te kunnen ontwikkelen. De melkveehouderij kan in meer of mindere mate eveneens grondloos worden als voer van buiten het bedrijf wordt aangevoerd en mest afgevoerd. Ook nu al moet deze bedrijfstak zich inspannen om niet te vervreemden van het omliggend landschap doordat in toenemende mate koeien op stal blijven staan.

De afwaartse beweging van de landbouw t.o.v. de Natura 2000 gebieden zet mogelijk door, evenals de diversifiëring van de agrarische ontwikkeling. Dit laatste leidt tot een toename van samengestelde erven. Duurzaamheid wordt een belangrijker thema. Energieproductie – met name uit mest – krijgt meer aandacht.

Landschapstransformatie. De gevolgen voor het landschap zijn ambivalent. Grotere bouwblokken en samengestelde erven vragen om een landschappelijke inpassing. De bereidheid om daarin te investeren neemt toe. Als de grondgebonden landbouw afwaarts beweegt, niet kan uitbreiden of grondloos wordt in de mixlandschappen, kan dat consequenties hebben voor landgebruik en landschap. Zo ontstaan er impulsen voor kapitaalintensievere teelten, zoals boomteelt, asperges, wijnbouw, e.d. De boomteelt is een voorbeeld daarvan. De beleving – en dus ruimtelijke kwaliteit – van niet-traditioneel landgebruik loopt uiteen, afhankelijk van het type landgebruik en de wijze waarop het wordt geïntroduceerd. De consequenties voor het landschap zijn evident: het oude cultuurlandschap verandert. Als energieproductie een vlucht neemt, heeft dat consequenties voor het landschap (windmolens, extra maïsteelt vergistingsinstallaties, e.d.). De diversifiëring, de grotere aandacht voor duurzaamheid en het besef dat burgers de landbouw kritisch volgen leidt tot meer aandacht van de ondernemer voor ruimtelijke kwaliteit. Dat kan nog versterkt worden door de herziening van het GLB wanneer dit zich meer toespitst op deze ruimtelijke kwaliteit.

Thema 3. Natuur en Water

Dit thema speelt de hoofdrol in het Ontwikkelingsperspectief voor de groen-blaauwe hoofdstructuur, en heeft een belangrijke uitstraling naar de mixlandschappen.

Ruimtelijke ontwikkelingen en landschapstransformaties uit de afgelopen decennia.

Ruimtelijke ontwikkeling: allereerst heeft de uitbreiding van de Ecologische Hoofdstructuur gezorgd voor functieverandering ook in de gebieden van de mixlandschappen. Daarnaast hebben veranderende opvattingen over het waterbeleid, geleid tot een herinrichting van watergangen met een uitstraling naar de oevers aan weerszijden.

Landschap transformatie: deze ruimtelijke ontwikkelingen hebben geleid tot een transformatie van het cultuurlandschap met minder rechte lijnen naar een landschap met meer verruiging.

De toekomst

Ruimtelijke ontwikkelingen. Er treedt een verschuiving op van vlak dekkende nieuwe natuur naar groenblauwe dooradering, waardoor water en natuur meer geïntegreerd raken. Natuur wordt meer onderdeel van het landschap, er ontstaan meer mogelijkheden voor agrarisch en particulier natuurbeheer en de toegankelijkheid wordt vergroot.

Landschap transformatie: Deze ontwikkeling leidt tot een versterking van het landschap met name in gebieden waar waterbeheer een belangrijke rol speelt.

Thema 4. Lust en leisure

Het gaat om beleven van het landelijk gebied: landbouw, natuur, landschap, cultuurhistorie, landgoederen, e.d.

Ruimtelijke ontwikkelingen en landschapstransformaties uit de afgelopen decennia.

Ruimtelijke ontwikkeling: de toeristische en recreatieve mogelijkheden in het landelijk gebied zijn diverser geworden. Beleving en beweging zijn de centrale thema's in de vrije tijdseconomie. Routestructuren voor allerlei vormen van recreatie zijn ontwikkeld.

Landschap transformatie: toerisme en recreatie zijn minder geconcentreerd aanwezig in het landschap, meer vermengd met andere functies zoals wonen en landbouw. Soms levert dit mooie verweving met het landschap op, soms leidt dit tot verrommeling van het landschap.

De toekomst

Ruimtelijke ontwikkelingen. In de vrijetijdseconomie mag worden verwacht dat een kwaliteitsslag gaat plaatsvinden en voor een deel vindt die al plaats. De spreiding zet door evenals de vraag naar exclusiviteit. Routestructuren intensiveren nog verder.

Landschap transformatie: Doordat recreatie meer gespreid wordt, wordt het ook op meer plaatsen zichtbaar in het landschap. Landschap wordt daarnaast een belangrijkere verkoopargument voor recreatie en daardoor mag worden verwacht dat recreatie meer bijdraagt aan ontwikkeling van landschap en erfgoed.

Thema 5. Bedrijvigheid (niet agrarisch)

Hieronder vallen vele vormen van bedrijvigheid die én niet grondgebonden zijn én geen (directe) relatie hebben met de landbouw: tuincentra, ambachtelijke en bouwbedrijven, autobedrijven, dienstverlening, internetbedrijven voor bijvoorbeeld computers en witgoed, etc.

Ruimtelijke ontwikkelingen en landschapstransformaties uit de afgelopen decennia.

Ruimtelijke ontwikkeling: dit type bedrijvigheid is in opkomst door de vermindering van het aantal agrarische bedrijven. Als er geen of onvoldoende toekomstmogelijkheden zijn, dan wordt er in eerste instantie 'wat bij gedaan'. En als dat succesvol is, wordt het de hoofdtek op het bouwblok. Met andere woorden: het is een sluipend proces. Dit type bedrijvigheid ontstaat ook door de 'nieuwe' burgers die voormalige boerenerven kopen.

Landschap transformatie: de invloed op het landschap is afhankelijk van het type bedrijf. Enerzijds worden er nieuwe economische dragers op het bouwblok gebracht en dat kan een impuls zijn om de kwaliteit van de gebouwen te verbeteren en nieuwe architectuur te ontwikkelen. Anderzijds - als het een sluipend proces is - hoeft dit juist niet het geval te zijn.

De toekomst

Ruimtelijke ontwikkelingen. De rol van nieuwe economische dragers op voormalige boerenerven wordt belangrijker om de ruimtelijke kwaliteit van de gebouwen en omgeving te kunnen waarborgen. Dat kan door andere woonvormen of door vormen van bedrijvigheid.

Landschap transformatie: Nieuwe economische dragers kunnen belangrijk bijdragen aan onderhoud van landschap en cultuurhistorie. Bij bedrijvigheid kan het ook de andere kant opgaan zoals bij bouwbedrijven, autobedrijven, e.d. Dan groeien soms bedrijfslocaties sluipenderwijs buiten de randvoorwaarden van het landschap. De ontwikkeling van nieuwe bedrijvigheid kan een vliegwiel voor kwaliteit in het landelijk gebied worden als het kwaliteitsinstrument groene omgeving en de bijbehorende kwaliteitsimpuls aanslaan.

2.4 Toplijst landschapstransformaties

Uit de bovenstaande thema's is een lijst geselecteerd met de meest in het oog springende transformaties.

1. *Van boerenerf naar burgererf* en bijbehorende hobbymatige activiteiten.
2. *Buiten wonen:* landgoederen, landschappelijk en architectonisch ingepast.
3. *Buiten wonen:* landhuizen voortkomend uit Rood voor Rood regelingen soms met gewaagde architectuur.
4. *Grotere bouwblokken* met daarbij behorende grote kuilplaten.
5. *Koe uit de wei* met daaraan gekoppeld het verlies van afrastering, hekwerken, e.d.
6. *Perceel vergroting* met verplaatsing en/of verlies van landschapselementen.
7. *Coulissen gevuld:* weilanden ingeklemd tussen bossen en houtwallen waar eens koeien en reeën graasden zijn nu vervangen door maïs.
8. *Kleinschalige recreatie:* allerlei vormen van kleinschalige recreatie zoals boeren campings, stallen die worden omgebouwd tot appartementen, e.d.
9. *Multifunctionaliteit watergangen:* watergangen die hun rechte loop verliezen in ruil voor natuurvriendelijke ruig begroeide oevers.
10. *Natuurfunctie versterkt:* weilanden verruigen door de natuurfunctie.
11. *N 2000: Bedrijfsontwikkeling op slot:* er ontstaat een afwaartse beweging van bedrijfsontwikkeling verder verwijderd van de natuur.
12. Niet agrarische bedrijvigheid: bestaande of nieuwe gebouwen worden ontwikkeld en ingericht voor bedrijvigheid: ambachtelijk, detailhandel, diensten, etc.

Op een werkbijeenkomst met 25 professionals in landschap en landgebruik zijn deze trends regio specifiek getoetst (zie bijlage 2). Uit deze bijeenkomst is een top vijf naar voren gekomen:

- grotere bouwblokken/schaalvergroting (4);
- koe uit de wei (3);
- kleinschalige recreatie (3);
- N 2000: Bedrijfsontwikkeling op slot (3);
- van boerenerf naar burgererf (3).

Tussen haakjes staat de frequentie van benoemen door vijf deelgroepen. Per regio is er een gebied specifieke ensemble van landschapstransformaties benoemd en geprioriteerd, die hieronder worden samengevat.

Noordwest Overijssel

Mixlandschappen in dit gebied draperen zich rond de grote natuurkernen de Weerribben en de Wieden. Daarmee zijn tevens twee andere ontwikkelingen geïntroduceerd: de afwaartse beweging van de landbouw door Natura 2000 en de toenemende rol en spreiding van recreatie. Voor de toekomst wordt een sterkere verwevenheid van landbouw met natuur verwacht.

Vechtstreek

Dit gebied kent de grootste aaneengesloten recreatievoorzieningen van de provincie. En aan de Westkant zijn de landgoederen bepalend voor de ruimtelijke kwaliteit. In dit deelgebied wordt hard gewerkt aan multifunctionaliteit van landgebruik, versterking van de interactie tussen landbouw en natuur en water. In de toekomst zal het hier gaan om de kwaliteitsslag die de recreatie kan gaan maken. Het aantal overnachtingen loopt nu terug. Landschap zal een belangrijke *driver* kunnen zijn voor deze kwaliteitsslag.

Salland

In delen van het gebied wordt het landschap bepaald door landgoederen. Er ontstaat een groeiend contrast tussen omvang en aard van de landbouw bedrijven. In de bedrijfsontwikkeling spelen burgers een belangrijke rol, mede omdat zij nadrukkelijk in het landelijk gebied aanwezig zijn en hun eigen rol opeisen. De verhouding tussen boer en burger en slimme mogelijkheden om op te schalen bepalen de toekomst van het landgebruik en landschap.

Noordoost Twente

Dit kan de bakermat van de mixlandschappen worden genoemd, omdat dit gebied al langere tijd de mogelijkheid verkend om synergie te zoeken tussen bedrijfsontwikkeling, nieuwe functies en landschapsontwikkeling. In dit landschap is ook de toename van de paardenhouderij prominent aanwezig. Natura 2000 is in zeven deelgebieden verspreid in het landschap aanwezig en belemmert lokaal de bedrijfsontwikkeling. In de toekomst zal de Natura 2000 problematiek worden opgelost en zet de interactie met de stedelijk omgeving door.

Zuidwest Twente

Kenmerkend voor dit landschap zijn de vele landgoederen en slechte verkaveling voor de landbouw mede door de vele infrastructuur (snelwegen, kanalen, spoorlijnen). Ook hier speelt de opkomst van de burgers en burgererven een belangrijke rol. Evenals in NO Twente, speelt het dilemma van de koeien die uit de wei verdwijnen. In Twente wordt dit als een belangrijke verarming van de ruimtelijke kwaliteit ervaren. Voor de toekomst speelt de achterblijvende bedrijfsontwikkeling een prominente rol en de opkomende rol van de burgers.

2.5 Conclusies

De landschapsontwikkeling wordt primair gestuurd door veranderingen in de landbouw. De afgeleide ontwikkelingen worden belangrijker omdat het aantal niet-landbouw erven blijft toenemen. Beide erven veranderen van karakter. Samengestelde erven met meerdere functies nemen toe. De voormalige boerenerven krijgen een woonfunctie met al dan niet een bedrijfsfunctie erbij. Hierdoor ontstaat er een economische drager voor de kwaliteitsslag van gebouwen en het landschap in de directe omgeving. De belangrijkste landschappelijke impact van de ontwikkelingen in de landbouw is de groei van de erven: bouwvolumes en kuilplaten. Ruimtelijk is de afwaartse beweging van de landbouw door de Natura 2000 problematiek een bedreiging voor de mixlandschappen (zie hoofdstuk 3).

In de toekomst is er een veranderend patroon in woonbehoefte door vergrijzing en kleinere huishoudens. Dat heeft invloed op het vervullen van de woonfunctie in het landelijk gebied. De landbouw wordt diverser en zoekt meer de integratie met natuur en landschap. Ondernemerschap, duurzaamheid en verhouding boer-burger worden de belangrijke *drivers* voor de landbouw. Dit biedt kansen voor landschapsontwikkeling.

Landbouw blijft vooralsnog de belangrijkste drager van het landelijk gebied. Daarom wordt in het tweede deel van deze studie – ontwikkeling van strategieën en instrumenten om landgebruik en landschap te sturen – het accent gelegd juist op de grondgebonden landbouwontwikkeling.

3 Landgebruik en ondernemerschap in mixlandschappen

3.1 Hogere kosten in mixlandschappen

De belangrijkste drager van het Overijsselse cultuurlandschap is de landbouw en 80% daarvan is melkveehouderij, inclusief de daaraan toegerekende maïsteelt. Daarmee bepaalt deze sector in hoge mate het landschap, wat niet wil zeggen dat andere sectoren lokaal evenzeer bepalend zijn zoals de intensieve veehouderij. De landbouwontwikkeling in de mixlandschappen wordt mede beperkt door de typische eigenschappen van de mixlandschappen. Dat resulteert voor de landbouw in:

- ongunstige perceel vormen;
- kleine gemiddelde perceel oppervlak;
- schaduwwerking door houtwallen e.d.
- spreiding van percelen, met lage percentages huiskavel.

Deze kenmerken zorgen voor relatief hogere arbeid en transportkosten per eenheid van product en voor plaatselijk opbrengstdepressie door schaduwwerking van houtwallen. Gegevens over de landbouwstructuur van specifiek de mixlandschappen ontbreken. Op gebiedsniveau zijn die gegevens er wel (De Bont et al, 2011), zie tabel 3.1.

Tabel 3.1 Gemiddelde kavelgrootte, percentage huiskavel en relatieve grootte verdeling van bedrijven voor deelgebieden in Overijssel.

	# ha /kavel	% huiskavel	Grootte (NGE)	
			% 70 - 150	% > 150
ZW Twente	3,1	41	80	20
NO Twente	3,0	41	77	23
NW Overijssel	5,3	48	74	26
Salland	4,1	47	79	21
Overijssel	3,7	43	77	23
Nederland	4,2	42	63	37

Met name in Twente is de gemiddelde kavelgrootte lager (25%) dan het gemiddelde in Nederland. Het percentage huiskavel – een maat voor de perceel spreiding – ligt in Overijssel op het Nederlandse gemiddelde en in sommige gebieden erboven. Lokaal in de mixlandschappen ligt de gemiddelde kavelgrootte lager en is de schaduwwerking groter, denk aan de gebieden met landgoederen (zie kaart 1.1). Deze relatieve kleine kavels kosten extra arbeid. Analyses laten zien dat de kostprijs voor melk in NO Twente 3 cent hoger is dan voor een bedrijf in de polders van

Flevoland (LTO Noord projecten 2009). Hoe die kostprijs ligt ten opzichte van Nederland gemiddeld vermeldt deze studie niet.

In de mixlandschappen gaan meerdere functies samen: landbouw, natuur, landschap, wonen en recreatie. De maatschappelijke interesse voor het platteland van de mixlandschappen is groot, juist vanwege de grote ruimtelijke kwaliteit. Daardoor is het extra moeilijk voor een ondernemer om maatschappelijke steun te verkrijgen voor bedrijfsvergroting. Dat uit zich in lange en duurdere vergunningen trajecten. Een extra probleem met vergunningen ontstaat in de buurt van Natura 2000 gebieden.

3.2 Bedrijfsontwikkeling

De bedrijfsontwikkeling uitgedrukt in grootte van de bedrijven ligt in Overijssel lager dan gemiddeld voor Nederland. Voor het deel van de bedrijven groter dan 70 NGE (Nederlandse Grootte-Eenheid, een maat voor de omvang van bedrijven), is de verhouding van aantal bedrijven van 70-150 nge ten opzichte van > 150 nge: 77% : 23%, terwijl die voor Nederland gemiddeld 63% : 37% is (De Bont et al, 2011). Van de deelgebieden is die verhouding in ZW Twente het hoogste: 80/20 (tabel 3.1). In Twente als geheel, en met name NO Twente, ligt een relatief hoog percentage van de bedrijven onder de 70 NGE (De Bont et al 2011, Kuiper en de Regt 2007). De vraag is waaraan die achterblijvende bedrijfsontwikkeling kan worden toegeschreven. Is het de gemiddelde kavelgrootte, kavelspreiding, hoge vraag naar grond of meer onzichtbare factoren?

Bij de inventarisaties door het LEI worden niet alle bedrijfsactiviteiten meegenomen, zoals inkomen door natuur en landschapsbeheer. Maar die liggen in Overijssel niet bovengemiddeld hoog, integendeel, even onder het landelijk gemiddelde (De Bont et al 2011, Roest en Schouten, 2010). Er is in Overijssel een sterke traditie van familiebedrijf en daardoor ontstaan niet snel bedrijven van > 150 NGE. Mede daardoor ontstaat een cultuur van ondernemen, met bedrijven die relatief veel eigen vermogen hebben en sturen op kostenreductie in plaats van investeren. Dat wordt in de hand gewerkt door de relatief hoge grondprijzen, die aanmerkelijk hoger zijn dan het opbrengend vermogen. De gemiddelde grondprijzen voor de afgelopen twee jaar voor grasland liggen respectievelijk op € 53.000 voor Twente, € 42000,- voor Salland en € 40000,- voor NW Overijssel (grondprijzen de Boerderij). Het is bekend dat in NO Twente - een van de twee nationale landschappen in Overijssel - de vraag naar grond uit de landbouw hoog is (LTO Noord projecten 2009). De afname van het aantal bedrijven (28%) in de Nationale Landschappen tussen 1980 en 2003 is nergens zo laag als in NO Twente en het aandeel grond onder bedrijven met minder dan 70 NGE is in NO Twente vrijwel het hoogste van alle Nationale Landschappen evenals het aantal boeren dat een nevenberoep buiten de deur heeft (Kuiper en de Regt 2007, Agricola et al, 2010). Dit verklaart wellicht waarom grond relatief sterk wordt vastgehouden. In Twente zijn alternatieve arbeidsmogelijkheden ruim voor handen door de stedelijke omgeving, het wonen in het landelijk gebied is aantrekkelijk (De Bont et al, 2011). In hoeverre Twente een uitzondering is binnen de mixlandschappen van Overijssel kan niet worden beoordeeld. Maar gegeven de kenmerken van veel mixlandschappen (vrijwel allen nabij steden en met een mooie groene omgeving) mag worden verwacht dat ook de andere gebieden met mixlandschappen in meer of mindere mate dergelijke karakteristieken vertonen.

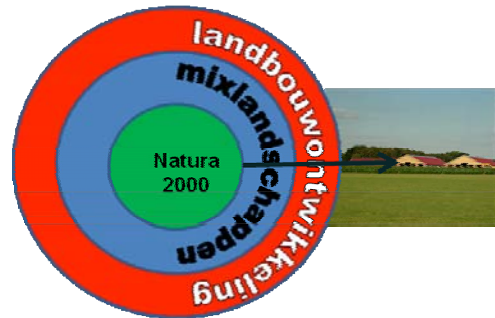
Het roept vragen op over uitspraken over de kracht van de landbouw in Overijssel in het algemeen en Twente in het bijzonder aangezien bijvoorbeeld Agricola e.a. (2008) specifiek voor Twente heeft aangegeven dat het een zwak landbouwgebied is.

In dit soort analyses is bedrijfsomvang de allesoverheersende voorspellende parameter. Maar de voorspellende waarde van deze gegevens voor landbouw- en inkomensontwikkeling heeft zijn beperkingen, zoals is aangetoond voor bijvoorbeeld het Groene Hart (Van der Bijl en Dijkman, 2007). Waarom zijn grondprijzen dan zo hoog als het een zwak landbouwgebied zou zijn?

3.3 Mixlandschap als overgang van landbouw naar natuur

Geografisch gezien grenzen delen van de mixlandschappen aan de gebieden van de Ecologische Hoofdstructuur inclusief de daarbinnen gelegen Natura 2000 gebieden. Zoals reeds aangegeven in § 3.1 is het nabij deze Natura 2000 gebieden extra moeilijk om vergroting van de bedrijfsgebouwen te realiseren vanwege de samenhangende toename in ammoniakuitstoot, die nabij deze gebieden niet mag plaatsvinden. De reactie van bedrijven is om hun uitbreiding te realiseren verder weg van de Natura 2000 gebieden en dus de EHS. Dat wordt wel de *afwaartse beweging* genoemd. Dit speelt op meerdere plaatsen in de mixlandschappen en niet de in de laatste plaats in Noordoost Twente, vooral omdat daar relatief veel (en kleine) Natura 2000 gebieden liggen. Deze afwaartse beweging zorgt ervoor dat de landschappen nabij de Natura 2000 gebieden zogenoemde veldkavels of buitenkavels worden van bedrijven die verder weg van de Natura 2000-gebieden zijn gevestigd. Het zijn kavels, die op afstand van het bedrijf liggen en waar de ondernemer geneigd is minder aandacht aan te besteden en waar veelal maïs op wordt geteeld. De grondprijs van deze percelen wordt gaandeweg wellicht lager. De kans dat ander landgebruik - waar geen veestallen voor nodig zijn - zich hier vestigt neemt toe. Daarbij kan worden gedacht aan boomteelt, die nu al een prominente rol speelt (De Bont et al 2011), maar ook asperges, andere akkerbouwgewassen of bollenteelt.

Het effect van deze afwaartse beweging op het landschap mag niet worden onderschat. Terwijl de mixlandschappen – juist ook dicht tegen natuurgebieden aan – landschappelijk waardevolle gebieden zijn, verandert het landschap in een richting die weinig verwant is met dat oorspronkelijke cultuurlandschap. De uitdaging is om via ruimtelijke ordening en ander instrumentarium (denk aan extensievere vormen van landbouw) te bevorderen dat deze afwaartse beweging wordt doorbroken en dat de mixlandschappen grenzend aan natuurgebieden belangrijke landschappelijke aandacht krijgen en de koppeling tussen cultuurlandschap en landgebruik wordt gehandhaafd dan wel hersteld.

3.4 Multifunctionele landbouw

Onder multifunctionele landbouw (MFL) wordt verstaan dat boeren hun primaire tak, zoals melkveehouderij, akkerbouw en intensieve veeteelt combineren met een andere – vaak burger gelieerde – activiteit. De voorbeelden zijn verwerking en

vermarkten van producten, recreatie, zorg, natuurbeheer, e.d. In aantallen bedrijven is natuurbeheer het sterkst vertegenwoordigd in Overijssel (4%) maar in omzet leveren huisverkoop en recreatie en zorg aanzienlijk meer op (Roest en Scouten 2010). Recreatie en zorg is relatief goed vertegenwoordigd in Overijssel vergeleken met de rest van Nederland. Binnen Overijssel is er een (voorspelbare) grotere intensiteit van multifunctionele landbouw in gebieden rond de steden waar ook de mixlandschappen liggen. Hier loopt het aandeel van de bedrijven met MFL op tot meer dan 30% van de bedrijven. Relatief het sterkst vertegenwoordigd is de recreatie in Twente (Roest en Schouten 2010). De huisverkoop is meer evenredig verdeeld over Twente en Salland. Natuurbeheer speelt de belangrijkste rol in NW Overijssel.

In het algemeen blijft de multifunctionele landbouw in Overijssel iets achter bij het landelijke gemiddelde en dat geldt zeker ook voor de biologische landbouw. Daarin is veel variatie van 1.7% (op hectare basis) in ZW Twente tot meer dan 4% in NW Overijssel op een gemiddelde van 2.2% voor Overijssel en 2,8% voor Nederland. De betekenis van MFL voor het inkomen in de landbouw is in het algemeen beperkt, zij het dat het lokaal substantieel is in de mixlandschappen. Het is wel een bedrijfstak met groei in omzet en relatief iets beter opvolgingspercentage. Voor de mixlandschappen is deze tak bovengemiddeld belangrijk omdat de omgeving zich ervoor leent en het bedrijfsinkomen kan worden versterkt zonder enorme schaa sprongen te hoeven maken.

3.5 Bedrijfstijlen

Bij de bedrijfsontwikkeling in de landbouw wordt vaak een dichotomie (tweedeling) in bedrijfstijlen gepresenteerd voor de keus die bedrijven maken. Deze dichotomie kent meerdere verschijningsvormen, zoals een keuze tussen opschalen (en voor de wereldmarkt produceren) versus produceren voor de lokale markt en specifieke kwaliteit. Deze dichotomie wordt ook wel omschreven als *economy of scale* versus de *economy of scope* of de wensbeelden zoals weergegeven door het Trendbureau Overijssel: *plankgasboeren* versus *omgevingsboeren* (Trendbureau Overijssel 2011). In de praktijk bestaat deze dichotomie niet op deze manier. Vrijwel elke grondgebonden melkveehouder – hoe omgevingsgericht ook - die zijn melk aan een zuivelfabriek levert, levert melk voor de wereldmarkt. Tegelijkertijd zijn het vaak grote ondernemers die in staat zijn om autonome verwerkingsketens op te zetten (Weerribben zuivel, Zuivelhoeve, e.d.). Een sterke en kansrijke tweede tak op het bedrijf (zorg, recreatie e.d.) vraagt om hoge investeringen en die kunnen alleen worden gerealiseerd als de eerste tak sterk is. Daarom zijn het in toenemende mate de grotere ondernemers, die extra activiteiten oppakken en dus naast plankgas ook omgevingsgericht boeren. Het zijn de jonge schaal vergrotende ondernemers die een toenemende ambitie hebben om natuurbeheer op te nemen in de bedrijfsvoering (LNV/LTO 2009). Gelet op de verspreiding van de tweede takken op bedrijven binnen Overijssel (en ook voor andere provincies) kan de stelling worden verdedigd dat onderhand “elk type ondernemer overal is en dat de omgeving selecteert”. Het succes van een bedrijf is het resultaat van het samenspel tussen de *ondernemer*, de *onderneming* en de *omgeving*¹.

Een bijzondere tweedeling wordt gemaakt door Hoekstra c.s. in hun essay voor het trendbureau. Geïnspireerd door een Amerikaans voorbeeld ontwerpen zij twee landbouwstijlen die zijn geënt op het landschap van Overijssel: *rondboeren* versus *rechtboeren*. Hier zit ook de keus van omgevingsgericht boeren in. In het model

---

¹ www.rabobank.nl/bedrijven/advies/speciaal_voor_agrarische_ondernemers/bedrijfsopvolging

van rechtboeren is er sprake van een terugtrekken van boeren uit de EHS en kleinschalige landschappen (lees: mix landschappen) en concentreren de ondernemers zich op de landbouwontwikkelingsgebieden. Terwijl anderen, zoals particulieren en natuurorganisaties zich ontfermen – met Europese subsidies – over de EHS en aanliggende cultuurlandschappen. In het model van rondboeren is er een menging van productie- en belevingslandbouw op bedrijfsniveau en tussen bedrijven. Het gehele spectrum van intensief naar extensief boeren wordt toegepast en ondernemers geven samen met de overheid inhoud aan natuur en landschapsbeheer. Geïnspireerd door dit model zijn in dit project ondernemerstafels georganiseerd, zie verderop in dit hoofdstuk. Het is ondernemerschap om in de mixlandschappen de combinatie te maken van bedrijfsontwikkeling voor de landbouw en tegelijkertijd de omgeving te benutten. Velen laten zien dat zij daarin succesvol zijn.

3.6 Relatie boer-burger

Juist in grote delen van de mix-landschappen is er een relatief sterke vermenging en soms ook interactie tussen burger en boer (Roep e.a. 2010). Meer dan 60% van de oorspronkelijk boerenerven worden door burgers bewoond. Maar liefst 91% van de burgers hecht aan het platteland en driekwart wil het houden zoals het is (Roep et al, 2010). Sentimenten over het platteland leven relatief sterk in Overijssel. De koe moet in de wei. Bijna de helft van de inwoners van Overijssel heeft een beeld voor de toekomst waarin er ruimte is voor een combinatie van kleinschalige en grootschalige landbouw. Anderen zien liever een kleinschalige landbouw gericht op kwaliteit en lokale afzet. Burgers vinden dat de boeren door de overheden moeten worden beloond voor ontwikkeling en beheer van landschap. De Overijsselse burger verwacht in verhouding meer van de gemeente dan van de provincie. Deze sterke binding van burgers aan het platteland en zijn boeren heeft consequenties voor bedrijfsontwikkeling in de mixlandschappen. Meer dan elders moet de *license to produce* hier worden verworven.

3.7 Met ondernemers aan tafel

Doel

Het doel van dit onderzoek is het verkennen van *Instrumenten* die noodzakelijk zijn voor bedrijfsontwikkeling binnen de omgevingsdoelstellingen van de mixlandschappen. Met andere woorden: wat heeft de ondernemer nodig voor bedrijfsontwikkeling en hoe verhoudt zich dat tot de ontwikkeling van het landschap? Kan ontwikkeling van ruimtelijke kwaliteit samengaan met bedrijfsontwikkeling?

Aan tafel

Om dit te onderzoeken zijn er vijf regionale werkbijeenkomsten georganiseerd met professionals in landgebruik en landschap. Voor een deel zijn dat dezelfde deelnemers geweest die de prioriteiten hebben gesteld voor de trends in landschapsontwikkeling (hoofdstuk 2.4, bijlage 2). Deze groep is aangevuld met een diverse groep van ondernemers die allen op een verschillende manier met en in de mixlandschappen ondernemen. Aan deze mensen is gevraagd om met elkaar te delen:

- Welke ontwikkelingen het bedrijf heeft doorgemaakt en voor welke opgaven zien zij zich gesteld voor de komende tijd?
- Welke betekenis heeft het landschap voor hun bedrijfsontwikkeling?

- Welke strategieën en instrumenten voor bedrijfs- en landschapsonwikkeling gebruiken zij en hoe waarderen zij die?

De ervaringen van ondernemers is gespiegeld door andere professionals (veelal landschappers en overheden) aan de tafel. Bij strategieën en instrumenten is vooraf een indeling gemaakt in 6 categorieën met in totaal 27 items (tabel 3.2). Deze zijn een hulpmiddel om de gesprekken te structureren en te analyseren.

Tabel 3.2 Strategieën en instrumenten voor duurzaam landgebruik in mixlandschappen

1. Samenwerking met andere (type) ondernemers:
  - In de jongvee opfok (bijvoorbeeld binnen mix landschappen).
  - In een keten van aanbod naar vraag (verhogen van toegevoegde waarde). Zie boederijspa, zuivelhoeve, weerribben, droste's, vleesvee, etc.
  - Meerwaarde van je product juist vanwege landschap (Cono, Friesland-Campina).
  - Met goedkopere grond (terreinbeheerder)
  - Met burgers in het uitvoeren van landschaps- en natuurbeheer.
2. Toegevoegde waarde van product vergroten op bedrijf zelf:
  - Recreatietak zelfstandig toevoegen.
  - Biologisch boeren.
  - Gemengd bedrijf (IV en/of asperges/wijn/boomteelt/..).
3. Innovatie
  - Robot.
  - Virtual Electric Fencing.
  - Voercentrum.
  - Andere koeien, etc.
4. Structuurmaatregelen landbouw
  - Vrijwillige ruilverkaveling.
  - Bi-locaties voor melkveehouderij.
5. Ruimtelijke kwaliteit
  - Ruimte in de RO om bij te bouwen voor niet-agrarische zaken.
  - Kwaliteitsimpuls provincie
  - Welstand die eisen stelt aan aankleding grote gebouwcomplexen
  - Toeslag voor architectonisch bouwen van stallen (boven op basisbedrag).
6. Belonen en waarderen
  - Toeslag GLB.
  - Andere vergoedingen voor – actieve - maatschappelijke diensten:
    - o GBD Overijssel;
    - o Veiling;
    - o Streekrekening.
  - Verwerven van license to produce.
    - o Lokaal platform landschapskwaliteit.
  - Natuurschoonwet.

Resultaten

In totaal hebben 20 ondernemers hun bedrijfsontwikkeling van verleden naar toekomst gedeeld aan vijf ondernemingstafels. Tijdens deze gesprekken kwamen veel van de genoemde typen strategieën en instrumenten onder de aandacht. De gesprekken zijn weergegeven in de bijlage 3. Hieronder volgen thema-gewijs enkele conclusies. In hoofdstuk 4 worden deze conclusies verder uitgewerkt aan de hand van de instrumenten. Een zevental onderwerpen komen uitgebreid terug in hoofdstuk 5, Uitvoeringsprogramma, omdat deze vragen om een verdere uitwerking in het belang van mix landschappen.

1. **Landbouwstructuur.** Dit is een permanente strategie voor de ondernemers. Relatief nieuw is de gedachte om bij bedrijfsontwikkeling het bedrijf over meerdere locaties te verspreiden. Dat gebeurt al met jongvee en intensieve

veehouderij, maar kan ook met melkvee als gebruik wordt gemaakt van nieuwe technieken (melkrobot, camera's).

2. **Ruimtelijke Ontwikkeling.** De associatie hiermee is veelal gericht op de inrichting en uitstraling van de gebouwen (het bouwblok) maar ook op nieuwe teelten en perceel vergroting.
3. **Innovatie.** De meest recente is de melkrobot, maar die is al buiten de Innovatiespiraal. Er wordt veel gekruist met verschillende koe variëteiten veelal om de koe robuuster te maken en dus minder arbeidsintensief. Innovaties die ondernemers aanspreken zijn verder onderwerpen zoals mestvergistings en het voercentrum.
4. **Toegevoegde waarde product vergroten.** Ondernemers die de prijs per liter melk of de opbrengst per hectare vergroten door intensieve teelten, verwerking van producten, huisverkoop of een regionale en zelfs nationale keten op te zetten, etc., etc. Dit is een strategie die goed bekend is in de gebieden van mixlandschappen. Deze activiteit professionaliseert, werkt in toenemende mate in ketens samen en er liggen belangrijke uitdagingen voor de toekomst (zie hoofdstuk 5).
5. **Samenwerken.** Een thema dat in veel strategieën terugkomt. Ondernemers zijn vertrouwd met samenwerken met collega's bijvoorbeeld op gebied van jongvee opfok, maar ook om een keten te ontwikkelen voor verwerking en marketing van producten. Minder ervaring bestaat er met samenwerken met mensen buiten het primaire productieproces, zoals burgers, recreatieondernemers of natuurorganisaties. Het besef groeit dat op dat vlak nog het nodige te winnen valt.
6. **Natuur & Landschap.** De instrumenten in deze groep staan allen in dienst van het landschap. Opvallend is de positieve houding naar het Overijsselse instrument van groenblauwe diensten. Ook is er overeenstemming om de GLB middelen meer in te gaan zetten voor de ontwikkeling van het landschap, inclusief Koe in de wei. Anderzijds valt de Natuurschoonwet minder goed, vanwege gebrek aan flexibiliteit.

3.8 Conclusie

De bedrijfsontwikkeling in de provincie Overijssel is gebiedseigen en zowel binnen de provincie als binnen de mixlandschappen zelf zijn er aanzienlijke verschillen. In omvang zijn de Overijsselse bedrijven in het algemeen kleiner dan gemiddeld over Nederland. Daar zijn meerdere redenen voor. Er kan niet zonder meer de conclusie aan worden verbonden dat het slecht gaat met de landbouw in Overijssel, ook niet in de mixlandschappen. De bedrijfsstijlen worden steeds gevarieerder en velen zijn in staat om juist in de mixlandschappen de omgeving te gebruiken als onderdeel van de bedrijfsontwikkeling. De tweedeling tussen wereldmarktboeren en omgevingsboeren heeft in de praktijk een beperkte betekenis.

4 Instrumenten

4.1 Inleiding

Tijdens de ondernemerstafels (hoofdstuk 3.7) zijn vele instrumenten genoemd die ondernemers gebruiken voor de bedrijfsontwikkeling.

	Landbouwstructuur	Ruimtelijke ontwikkeling	Innovatie	Toegevoegde waarde product	Samenwerken	Natuur en landschap
Waarborgen (afdwingen, verordenen)	wettelijke ruilverkaveling	Omgevingsverordening				Natura 2000 Natuurbeheerplan Omgevingsverordening
Realiseren (mee ontwikkelen)	Vrijwillige ruilverkaveling	Ontwikkeling van bouwblok Flexibele bestemmingen bouwblok Natuurschoonwet		Recreatie en Zorg als extra tak	Samenwerking met natuurorganisaties in particulier natuurbeheer. Locaal platform voor landschapsontwikkeling.	
Stimuleren (subsidiëren, fondsvorming)		Bedrijfsverplaatsing Kwaliteitsimpuls Groene Omgeving	Overijsselse keten-innovatieregeling ELI regeling			Groenblauwe diensten (PO) GLB SNL
Kennis delen en inspireren	CKO (centrum kavelruil Overijssel)	Atelier Overijssel, handreiking ruimtelijke kwaliteit & informatiebank ruimtelijke kwaliteit	Agrokennissvouchers, Praktijk netwerken Kennisnetwerk Oost Groene Poort			Blauwe diensten
Markt	Multilocatie ontwikkeling		Robot Mestverwerking Voercentrum Nieuwe Koevariëteiten Innovatiefonds Rabobank	Biologisch boeren Verwerken en vermarkten producten	Jongvee opfok uitbesteden; Producten in keten aanbieden	Koe in de wei

Een deel van die instrumenten worden vanuit de verschillende overheden aangeboden en gefaciliteerd.

In dit hoofdstuk worden die instrumenten onderverdeeld in zes thema's en per thema worden de instrumenten getypeerd aan de hand van vijf manieren waarmee zij worden ingezet voor de ontwikkeling van landschap en landbouw. Dit resulteert in een matrix waarin soort instrument en thema met elkaar worden geconfronteerd. Dit geeft inzicht in wat bij welk onderwerp van wie wat wordt verwacht.

Bij de categorie *waarborgen* staat de overheid aan het roer, in de categorie markt is het privaat initiatief dominant. In de andere categorieën gaat het ook vooral om een goed samenspel tussen publiek en privaat. De overheid is actief in deze categorieën via haar regierol en (mede)financier. Deze instrumenten worden in dit hoofdstuk geëvalueerd op relevantie voor de mixlandschappen en voor zo ver het binnen de cirkel van invloed van de Provincie Overijssel ligt. Dat betekent dat sommige instrumenten en strategieën uit de tabel niet worden benoemd.

4.2 Landbouwstructuur

Voor de landbouwontwikkeling in welk gebied ook, is het werken aan de landbouwstructuur een vanzelfsprekend onderdeel geworden van gebiedsontwikkeling. Via vrijwillige of wettelijke kavelruil worden continu de ligging, vorm en grootte van percelen aangepast. Onder landbouwstructuur zijn meerdere strategieën samen te brengen:

Verkaveling

Kavelruil is een klassiek instrument voor structuurverbetering. Deelnemers aan de regionale werkbijeenkomsten onderstrepen het belang van dit instrument. Verbetering van de verkaveling is voor sommige delen van de mixlandschappen een urgent vraagstuk omdat het percentage huiskavel klein is. Voor enkele gebieden (Noordwest Overijssel, Zuidwest Twente) liggen er aanvragen voor wettelijke kavelruil. In andere gebieden vindt vrijwillige kavelruil plaats. Dat laatste wordt soms geheel op eigen kracht gerealiseerd. De tendens is om vooral in te zetten op deze vrijwillige kavelruil, omdat dit instrument flexibeler is. De wettelijke kavelruil is in de afgelopen twee decennia vooral gebruikt om nieuwe functies een plaats te geven, zoals natuur. De uitdaging voor de toekomst is om die nieuwe functies een plaats te geven in de vrijwillige ruilverkaveling. Een andere opgave is om de samenwerking tussen stoppende en groeiende bedrijven te bevorderen zodat nabijgelegen grond beschikbaar komt voor de ontwikkelende landbouw. Omdat er in de vrijwillige kavelruil geen dwingende *procedures* zijn opgenomen, is het *proces* hierin van groot belang. Daar zijn in Overijssel volop ervaringen mee.

Casco landschap

Om perceel grootte en vorm meer af te stemmen op de behoefte van de landbouwbedrijven zijn mogelijkheden gecreëerd om flexibeler om te gaan met landschapselementen. Dit staat ook wel bekend als de casco benadering. De structuur van het landschap wordt gehandhaafd, maar met de ligging van de elementen kan worden geschoven (Rienks et. al. 2008). De gemeente Tubbergen heeft hier onlangs een beleidskader voor opgezet. De andere gemeenten in het nationaal landschap willen dit kader graag overnemen.

Multi locaties

De vraag naar schaalvergroting voor bedrijven kan worden opgelost op één bouwblok met als gevolg verhoging van arbeidskosten omdat percelen verder van het bouwblok komen te liggen. Een andere keuze is denkbaar waarbij bouwblokken van één bedrijf worden gesplitst over meerdere locaties. Dat gebeurt in de praktijk al met jongvee-opfok en in de intensieve veehouderij, maar kan ook met de melk-koeien gebeuren wanneer het melken volautomatisch plaatsvindt (robot).

Relatie met mixlandschap

Structuurversterking kan grote invloed hebben op het landschap, bijvoorbeeld als het gaat om vergroten van percelen en veranderen van perceel vorm. De bescherming van landschapselementen heeft invloed op de landbouwstructuur. Een flexibeler landschapsbeleid in de vorm van casco landschap, maar ook de spreiding van een bedrijf over meerdere locaties kunnen hier uitkomst bieden.

Conclusie

De landbouwstructuur is kwetsbaar in de mixlandschappen door versnippering van eigendommen, relatief veel pachtbedrijven, de hoge grondprijzen en de neiging om grond vast te houden. Een afwaartse beweging van vestigingslocaties ligt op de loer. Structuurversterking kent een harde en zachte kant. De harde kant zijn de procedures en subsidieregelingen. Deze zijn bekend en de bijbehorende instrumenten ervan blijven van groot belang voor de toekomst. Met de zachte kant - het proces - is in Overijssel ervaring opgedaan op verschillende plaatsen.

	<i>Wat</i>	<i>Doel</i>	<i>Effect nu</i>	<i>Verwachting</i>
Waarborgen	Wettelijke ruilverkaveling	Verbetering verkaveling, realiseren nieuwe functies	Versterking van de landbouwstructuur, inbedden nieuwe functies.	Aantal wettelijke ruilverkavelingprojecten loopt af. Er is beperkt animo voor nieuwe wettelijke ruilverkavelingen.
	Cascolandschap benadering	Kwaliteit landschap borgen én ruimte bieden voor ontwikkeling	Onbekend. Gemeente Tubbergen moet de regeling vaststellen.	Andere gemeenten in Nationaal landschap zijn geïnteresseerd.
Realiseren/ontwikkelen	Uitvoeringsmodules nieuwe stijl (UMNS), met afspraken over integrale gebiedsrichting.	Integrale gebiedsrichting: Natuur-, water- en landbouwdoelen worden integraal meegenomen	De UMNS-en zijn vastgesteld. Een aantal modules is echter tijdelijk stopgezet i.v.m. de bezuinigingen.	De bezuinigingsdiscussie heeft veel invloed op de voortgang van deze projecten.
Stimuleren	Verplaatsing Intensieve Veehouderij. Subsidierегeling voor de verplaatsing van intensieve veehouderij uit extensiveringsgebied naar LOG's.	Verbetering van de ruimtelijke structuur van de intensieve landbouw.	Er is veel belangstelling voor de regeling. 10 bedrijven zijn bezig met verplaatsing, 10 verplaatsingen zijn al afgerond. In IIO zijn er extra middelen voor verplaatsing gereserveerd.	De verplaatsing van bedrijven ondervindt hinder van de algemene discussie over LOG's en megastallen. Deze druk zal naar verwachting nog toenemen.

	<i>Wat</i>	<i>Doel</i>	<i>Effect nu</i>	<i>Verwachting</i>
Stimuleren	Coördinatiepunt Kavelruil Overijssel (CKO). Het CKO is een samenwerkingsverband van Provincie, LTO Noord en kadaster dat lokale initiatieven ondersteunt in gebieden waar geen (wettelijke) landinrichting is.	Verbetering van de verkaveling structuur	CKO weet voortvarend lokale initiatieven van de grond te krijgen. De CKO projecten worden niet gehinderd door verweving met prestaties die onder druk staan van de bezuinigingen.	Belang van vrijwillige kavelruil neemt toe. In bepaalde gebieden zijn er goede kansen om vrijwillige kavelruil te gebruiken als motor voor realisatie van andere ruimtelijke ambities als natuur en water.
Stimuleren	Omvormingsregeling. Subsidieregeling voor intensieve bedrijven in extensiveringsgebieden. Deze bedrijven kunnen een bijdrage ontvangen voor ontwikkeling van een nieuwe bedrijfsstrategie onder voorwaarde dat de intensieve tak wordt afgebouwd.	Verbetering van de ruimtelijke structuur van de landbouw. Druk van de landbouw op natuur, landschap en milieu verminderen.	De regeling blijkt vooral interessant voor ondernemers die op het punt van stoppen staan	Regeling past binnen de tendens in de landbouw om te specialiseren in één tak. Tegelijkertijd is er ook een tendens naar diversificatie (risicospreiding). De regeling bedient een vrij beperkte doelgroep.
Kennis delen, inspireren	CKO als instrument om verkaveling te begeleiden.	Verbetering verkavelingsstructuur	CKO ontwikkeld zich tot een gewaardeerde partij. Tegelijkertijd zijn er ook goede alternatieven. De lessen uit successen (elders) worden nog onvoldoende verspreid. Voorbeelden: kavels voor koeien in Salland, groene gronden in Noord Holland.	Belang van goede, inspirerende voorbeelden neemt toe. Vrijwillige kavelruil blijft een heel belangrijk en flexibel instrument.
Markt	Opkomst multi-locaties. Ondernemers brengen onderdelen van hun bedrijf onder op verschillende locaties	Schaalvergroting	Deze organisatievorm is vrij gangbaar in de intensieve veehouderij. In de melkveehouderij komt het nog weinig voor, m.u.v. het uitplaatsen van jongvee opfok.	Belang van deze vorm van bedrijfsontwikkeling voor de melkveehouderij neemt toe.

4.3 Ruimtelijke Ontwikkeling

Ondernemers hebben voor hun bedrijfsontwikkeling behoefte aan meer bouw mogelijkheden op het bouwblok. Het gaat om grotere bouwblokken en meerdere functies op het bouwblok. Bedrijven die willen opschalen bouwen grotere schuren met kuil-

platen. De omvang van het bouwblok is dan al snel beperkend, zeker als dat bouwblok landschappelijk moet worden ingepast met een haag of houtkade. Daarnaast hebben ondernemers behoefte aan mogelijkheden om te bouwen voor aanvullende

	<i>Wat</i>	<i>Doel</i>	<i>Effect nu</i>	<i>Verwachting</i>
Waarborgen	Omgevingsvisie, Gemeentelijke bestemmingsplannen buitengebied	Kaders voor goede ruimtelijke ontwikkeling geven.	Omgevingsvisie en omgevingsverordening zijn in 2009 vastgesteld en wordt geïmplementeerd. Gemeenten vertalen de uitgangspunten in structuurvisies en bestemmingsplannen buitengebied.	Succesvolle implementatie Omgevingsvisie
Realiseren / ontwikkelen	Kwaliteitsimpuls Groene Omgeving. Ontwikkelingsruimte bieden voor activiteiten die bijdragen aan ruimtelijke kwaliteit.	Ontwikkelen met ruimtelijke kwaliteit	Handboek kwaliteitsimpuls is eind 2010 verschenen. Casus molen Massier geeft een goede illustratie van effect van de kwaliteitsimpuls	Ruimtelijke Ontwikkelingen worden vliegwiel voor ontwikkeling ruimtelijke kwaliteit
Stimuleren	Kwaliteitsimpuls groene omgeving Gemeenten kunnen een bijdrage krijgen voor extra ruimtelijke kwaliteit bij een ontwikkeling. Het subsidieplafond per aanvraag is maximaal 3x het bedrag dat de initiatiefnemer moet investeren in de omgeving, tot een totaal van maximaal € 75.000 per aanvraag.	Toevoegen ruimtelijke kwaliteit.	De regeling is medio 2010 gepubliceerd	idem
Stimuleren	Fonds Streekeigen huis en erf (SHE); Projectaanpak waarbij eigenaren gestimuleerd worden om karakteristieke boerderijen en erven op te knappen.	Behoud en ontwikkeling van karakteristieke erven bij een bepaalde streek	Veel belangstelling voor SHE. In een aantal gebieden zijn SHE projecten afgerond. In andere gebieden loopt SHE nog. Tennet compenseert een hoogspanningslijn door SHE te co-financieren in een aantal gemeenten.	Afronding geplande SHE projecten. Ook buiten de vastgestelde gebieden lijkt belangstelling voor SHE. I.v.m. bezuinigingen lijkt eventueel vervolg van SHE onwaarschijnlijk

	<i>Wat</i>	<i>Doel</i>	<i>Effect nu</i>	<i>Verwachting</i>
Kennis delen, inspireren	Atelier Overijssel is een onafhankelijke werkplaats voor iedereen die wil leren, ervaring wil opdoen, nieuwe inzichten wil krijgen en geadviseerd wenst te worden over ruimtelijke opgaven. Binnen het Atelier wordt samengewerkt aan actuele cases in Overijssel: inspirerend, katalyserend en verbindend.	Doel is om ruimtelijke kwaliteit een vanzelfsprekend onderdeel van het werken aan ruimtelijke opgaven te laten zijn.	Atelier heeft diverse adviezen opgesteld die als inspiratie kunnen dienen voor ontwikkeling in de mixlandschappen (bijv. ruimtelijke kwaliteit en proces)	Ruimtelijke kwaliteit wordt meer gemeengoed.
	Handreiking ruimtelijke kwaliteit & Informatiebank ruimtelijke kwaliteit	Bevorderen ontwikkeling met ruimtelijke kwaliteit	Instrumenten worden nu door de provincie ontwikkeld.	
Markt	Marktpartijen zetten geen eigen instrumenten in die specifiek bedoeld zijn om ruimtelijke kwaliteit te bevorderen.	nvt	Ruimtelijke kwaliteit in zijn algemeenheid wordt beschouwd als een verantwoordelijkheid van de overheid. De overheid neemt hierin het voortouw.	De huidige maatschappelijke discussie over natuur resulteert mogelijk in een situatie waarbij marktpartijen gaan investeren in natuur en / of landschap.

takken op het bedrijf zoals kleinschalige horeca, boerderijwinkel, recreatie, zorggebouw, e.d. Vanuit de omgeving wordt deze ontwikkelingen kritisch gezien. De versterking van het buitengebied wordt als een belangrijk maatschappelijk aandachtspunt gezien. De ***kwaliteitsimpuls groene omgeving*** biedt onder voorwaarden mogelijkheden voor bouwblokontwikkeling. Deze zijn verankerd in de Omgevingsverordening. De doorwerking ervan naar de gemeenten vraagt tijd. Verschillende gemeenten zijn bezig met structuurvisies en bestemmingsplannen en in die laatste worden de ruimere bouw mogelijkheden vastgelegd. Dat betekent dat het 5 – 10 jaar kost voor het gedachtegoed uit de ***kwaliteitsimpuls*** is verankerd in de lokale besluitvorming. Ondernemers beseffen als geen ander dat zij steun vanuit hun ***omgeving*** nodig hebben om te kunnen ontwikkelen en dat is dan ook een van de redenen waarom ondernemers in toenemende mate in gesprek gaan met de bureaus en de buurt. ***Transparantie*** in ondernemen wordt een steeds belangrijkere strategie om wat wel wordt genoemd, *the license to produce* te onderhouden.

Relatie met het mixlandschap

De gebiedskenmerken catalogus geeft een helder kader voor het landschap. Overijssel kent een aantal goede voorbeelden van de werking van de ***kwaliteitsimpuls groene omgeving***.

Conclusie

Ruimtelijke ontwikkeling is voor veel ondernemers in de mixlandschappen (maar overigens ook daarbuiten) belangrijk voor hun bedrijfsontwikkeling. Het spitst zich toe op de omvang en inrichting van het bouwblok. Ruimtelijke ontwikkeling ten behoeve van bedrijfsontwikkeling vraagt om een open samenwerking tussen boeren, burgers en lokale overheden.

De *kwaliteitsimpuls groene omgeving* geeft in theorie een goed kader voor ontwikkeling met kwaliteit. In de praktijk is de kwaliteitsimpuls nog weinig bekend en is de behoefte aan goede, inspirerende voorbeelden groot.

4.4 Innovatie

Innovaties komen voort uit de drang tot vernieuwing van ondernemers. De overheid kan daar in sturen. EL&I heeft innovatiebeleid, de provincie heeft een investeringsregeling voor innovatie in de landbouw en geeft agro-kenniss vouchers uit. Veranderende regels t.a.v. van milieu, arbeid of bijv. dierenwelzijn maken het vaak noodzakelijk om te innoveren. Ook het bedrijfsleven kan innovatie bevorderen. Zo heeft de Rabobank bijvoorbeeld een eigen innovatiefonds.

De meeste innovaties zijn niet specifiek voor de mixlandschappen, maar wel goed bruikbaar of van invloed. Zo kan een *melkrobot* doorslaggevend zijn om melkkoepen op twee locaties te huisvesten. Een relatief nieuwe ontwikkeling is een *voercentrum*, waarvan inmiddels een tweede in Friesland in ontwikkeling is. Bij een voercentrum wordt productie van voer en gebruik van voer ontkoppeld. Groepen ondernemers produceren samen een hoeveelheid ruwvoer en kopen naar behoefte (collectief) krachtvoer en ander ruwvoer in op een gemeenschappelijke plaats. Vanuit het voercentrum wordt ruwvoer (weer) verspreid over de bedrijven. Het leidt tot een betere afstemming van vraag en aanbod van voer. Aan de ondernemerstafel was belangstelling voor het voercentrum.

Een specifieke ontwikkeling voor mixlandschappen zijn *natuur en landschap georiënteerde bedrijven*. Zie verder 4.6. Uit de workshops blijkt verder veel belangstelling voor innovaties op het terrein van *energie* en verwerking van *biomassa*. Daarbij kan ook gedacht worden aan samenwerkingsvormen met andere ondernemers in de streek of met terreinbeheerders. Innovaties op het terrein van biomassa lenen zich goed voor combinaties met een voercentrum.

Relatie met mixlandschap

De innovatie *voercentrum* kan lokaal een impact hebben op het landschap omdat de locatie van het voercentrum vraagt om een bouwblok van enkele hectares. Daar staat tegenover dat op de bedrijven zelf minder kuilplaten nodig zijn. Andere innovaties staan veelal los van het landschap, met uitzondering van de natuur georiënteerde bedrijven.

Conclusie

Deelnemers zien sterke noodzaak tot innoveren in de mixlandschappen, juist vanwege de eisen van de omgeving. Bedrijven die natuurbeheer of landschap kunnen inbouwen zijn relatief kansrijk in mixlandschappen. Innovatie vraagt om haalbaarheidsstudies, praktijkvoorbeelden en –netwerken, soms risico dekkend kapitaal. De overheid zal eerder geneigd zijn om innovatie te sturen als ze daarmee ook maatschappelijke doelen kan dienen (denk aan innovatie ten behoeve van terugdringen N belasting Natura 2000).

	<i>Wat</i>	<i>Doel</i>	<i>Effect nu</i>	<i>Verwachting</i>
Realiseren/ ontwikkelen	Diverse pilots o.a. knooperven, Echt Overijssel!, natuurmelkerij Varsen	Verbeteren toekomst perspectief landbouw en landschap	Vergroot diversiteit in ondernemerschap. Biedt oplossingen voor knelpunten in het landschap	Innovatievragen wisselen per gebied. Kenmerkend is dat innovatieve gebiedsontwikkeling vraagt om een goede regie
Stimuleren	Rijk en provincie hebben diverse innovatieregelingen (o.a. keteninnovatieregeling, kennisvouchers)	Perspectiefvolle landbouw	Sommige innovatieve projecten hebben effect op vraagstukken uit de mixlandschappen. Voorbeelden zijn projecten als Netwerk Nut & Natuur, Natuurmelkerij Varsen.	Ondernemersstrategieën in de mixlandschappen brengen specifieke innovatievragen met zich mee die via de markt lopen. Provinciale bijdrage aan proces lijkt legitiem, maar de provinciale middelen zijn tot 2013 uitgeput.
Kennis delen, inspireren	Ontwikkeling diverse centra voor kennisontwikkeling en -uitwisseling, o.a. Groene Poort, Rurale vallei, Center of Excellence Eerde, Kennisnetwerk Oost	Aanjagen klimaat voor innovatie, verbeteren kennisinfrastructuur, verbeteren relatie onderzoek - praktijk	Er gebeurt relatief veel op dit terrein en daarmee lijkt ook voldaan te worden aan een behoefte.	Het belang van kennisnetwerken neemt toe. Ontwikkelingen gaan snel en ondernemers willen die blijven volgen.
Markt	Banken en andere partijen stimuleren innovatie. Voorbeelden zijn beste boer (o.a. ABN en agri-firm) en de innovatieregelingen van de Rabobank. Ook Triodos heeft speciale innovatiefondsen. Coöperaties beginnen verduurzamingsprogramma's aan hun leden aan te bieden.	Versterken ondernemerschap	Innovatieregelingen uit het bedrijfsleven zijn niet specifiek op de mixlandschappen gericht. Verduurzamingsprogramma's van bijvoorbeeld CONO of fondsen van Triodos worden wel gebruikt voor initiatieven in de mixlandschappen.	De markt voor duurzame of biologische producten groeit. Het bedrijfsleven zal daardoor eerder geneigd zijn om ontwikkelingen van ondernemers in deze richting te stimuleren.

4.5 Waardevermeerdering producten

In de multifunctionele landbouw worden onder andere regionaal basisproducten verwerkt en (regionaal) vermarkt. Producten branden met het landschap kan daarin een strategie zijn, maar dit staat nog in de kinderschoenen. Enerzijds zijn er lokaal initiatieven en anderzijds spelen grotere coöperaties hierop in (CONO, Friesland-Campina). Samenwerking tussen agrarische ondernemers onderling en samenwer-

king in een keten met andere actoren in de voedselketen is een logische volgende stap. Een groep die specifieke aandacht behoeft is de recreatiesector, die – enkele uitzonderingen daargelaten – nu zich nog afzijdig houdt van het landschap en de voedselproducten in de keten.

Relatie met mixlandschap

Voor het landschap is deze ontwikkeling van groot belang, zeker in de mixland- schappen zijn er kansen. De ondernemer ziet het landschap als een *selling point*. Maar alleen als er ook concrete instrumenten aan worden gekoppeld (zie CONO benadering) is er een garantie dat het private initiatief concreet bijdraagt aan ont- wikkeling van het landschap.

Conclusies

Landschap heeft waarde. Het vermarkten daarvan staat nog in de kinderschoenen, ondersteuning kan helpen. De samenwerking tussen producenten onderling, met ketenpartijen en met de recreatiesector biedt meer kansen.

	<i>Wat</i>	<i>Doel</i>	<i>Effect nu</i>	<i>Verwachting</i>
Realiseren/ontwikkelen	Verwerking van producten zelf ter hand, in landelijk ketenverband gaan werken, gebiedscoöperaties ontwikkelen, verbrede landbouw (recreatie, zorg enz.)	Vergroten toegevoegde waarde van producten of van bedrijf of extra inkomsten	Overijssel heeft een aantal gevestigde voorbeelden (o.a. Weerribben Zuivel, de Zuivelhoeve) en een aantal initiatieven die (sterk) in ontwikkeling zijn (bijv. Echt Overijssel!)	De markt voor bijzondere producten groeit. Aantal initiatieven neemt toe. Verbrede landbouw is beperkt mogelijk (marktverzadiging)
Stimuleren	Via regelingen als POP en Leader en innovatieregelingen wordt de waardevermeerdering per m ² of per liter gestimuleerd.	Perspectiefvolle landbouw	Diverse initiatieven Geen specifiek effect op de mix-landschappen	Toename van aantal initiatieven. Publieke financieringsmogelijkheden nemen af, er komt minder geld uit Europa (POP en Leader) en de provinciale innovatiemiddelen staan onder druk
Markt	Agro-industrie (CONO, Friesland-Campina) wordt ook actief in de markt voor producten met toegevoegde waarde zoals weidegang of biologisch. In Overijssel paar initiatieven zoals Weerribben zuivel en Zuivelhoeve.	Perspectief volle landbouw	Areaal SKAL neemt licht toe. Het aantal koeien in de wei daalt. Partijen lopen tegen problemen aan op gebied van samenwerking en afzet	Toename van initiatieven uit de markt

4.6 Natuur en landschapsbeheer

Particulier natuurbeheer door boeren. In de EHS grenzend aan de mixland- schappen liggen natuurgraslanden die moeten worden beheerd. Bedrijven komen steeds meer tot systeemaanpassingen om producten uit de natuur effectief en ren- dabel in te kunnen zetten (Bos, et al, 2010). Dit betekent voor sommige onderne- mers ook de variëteit koeien hierop aanpassen. Ondernemers hebben in toenemen- de mate belangstelling om natuurbeheer op te nemen in hun bedrijf. Er zijn enkele gespecialiseerde bedrijven, ook in Overijssel. Maar het merendeel van de bedrijven dat aan natuurbeheer doet bestaat uit gangbare landbouwbedrijven die een deel natuur inpassen. De natuurorganisaties die voor het beheer terugvallen op boeren, hebben op dit moment de neiging om meer te gaan samenwerken met een kleiner aantal gespecialiseerde bedrijven. Die ontwikkelen hun bedrijf meer gericht op het natuurbeheer en het vraagt minder transactiekosten om met een kleiner aantal ondernemers te werken. Boeren willen in toenemende mate zelf de contracten voor natuurbeheer realiseren. Dat vraagt om meer eigen kennis en vaardigheden.

Landschap georiënteerde bedrijven. Bij landschapsbeheer gaat het om een alternatief inkomen op het bedrijf. Het interfereert niet met de bedrijfsvoering, met uitzondering van de schaduwwerking van houtige opstanden. Deze is veelal ver- werkt in de prijs van grond en/of vergoeding voor beheer en onderhoud van ele- menten.

Landschapsbeheer is een kleine neventak. Er is niet zo veel ervaring mee binnen de provincie Overijssel. Een uitzondering is het project *Boeren voor natuur* op land- goed Twickel, dat beoogt natuur- en landschapsbeheer tot een geïntegreerd onder- deel van het bedrijf te maken. Een relatief nieuwe tak is het particulier waterbe- heer, de blauwe diensten, waarmee bijvoorbeeld ervaring wordt opgedaan in Salland Waterproof en langs de Dinkel.

Relatie met mixlandschap

Natuur- en landschapsbeheer levert een kwalitatief beter landschap op. Natuurbe- heer opnemen in het landbouwbedrijf kan de afwaartse beweging van de landbouw tegengaan.

Conclusies

Natuurbeheer en landschapsbeheer door agrariërs is een groeiende markt. Een aantal randvoorwaarden (kennis, certificering, inpassing in het bedrijf) moet verder worden uitgewerkt. In de toekomst zou natuur- en landschapsbeheer in bepaalde gebieden opgepakt kunnen worden in de vorm van verregaande samenwerking tussen grondeigenaren, inclusief natuurorganisaties.

	<i>Wat</i>	<i>Doel</i>	<i>Effect nu</i>	<i>Verwachting</i>
Waarborgen	Natura 2000	Samenhangend netwerk van Europese natuur realiseren	In de mixlandschappen rondom Natura 2000 gebieden kan bescherming leiden tot afwaartse beweging agrarische bedrijven en extensivering van gebieden	Nog onduidelijk. Dergelijke afwaartse beweging lijkt niet gewenst
Realiseren/ontwikkelen	Boeren als particulier natuurbeheerder	Effectiever natuur beheren met ook een win situatie voor ondernemer	Beheer natuurterreinen hoofdzakelijk door natuurorganisaties. Particulier en agrarisch beheer blijft achter.	Toenemend beheer door agrarische ondernemers.
	Gemeenschappelijk Landbouwbeleid	Bedrijfstoelagen op basis van maatschappelijke prestaties	Is in ontwikkeling, zie Houtskoolschets	idem
Stimuleren	SNL Groenblauwe Diensten,	Vrijwillig beheer en onderhoud binnen begrensde gebieden	Landschapsbeheer komt van de grond. Twijfel bij agrariërs in verband met angst voor schaduwwerking.	Belangrijkste instrument vanuit de overheid om mee te sturen
Kennis delen, inspireren	Certificering natuurbeheer door agrarische ondernemers (zie Weerribben)	Professionalisering Vertrouwen dat het goed komt	Cursussen afgerond	Zal breder worden toegepast, is ook een voorwaarde onder SNL
Markt	Natuur en landschapsbeheer als voorwaarde voor toegevoegde waarde product	Versterking van natuur en landschap via consument	Duurzaamheid zit in de lift. Natuur en landschap kan daarvan gebruik maken	Duurzaamheid wordt onderscheidend in de markt waar consumenten willen kiezen.

5 Actieprogramma mixlandschappen _____

Een synthese van de resultaten van de regionale bijeenkomsten (hoofdstuk 3) laat zien dat er enkele onderwerpen spelen die regelmatig terugkomen, waar mensen mee aan de slag willen, omdat zij mogelijk betere of nieuwe perspectieven bieden. Bij sommige onderwerpen hebben deelnemers al namen gezet omdat zij er gelijk mee aan de slag willen. Anderen worden als urgent ervaren, maar daar worden nog niet direct initiatieven en namen aan gekoppeld.

Deze zeven onderwerpen worden hieronder gemotiveerd en toegelicht en kunnen worden gezien als een basis voor een *Actieprogramma Mixlandschappen*. Per onderwerp is vervolgens een scherpere probleemverkenning en doelstelling analyse nodig met direct betrokkenen. Voorgesteld wordt om bij de uitwerking van deze vragen ook expliciet de kennisinfrastructuur uit de gebieden te betrekken zoals de Groene Kennispoort in Twente en de plattelandswerkplaats in Salland.

5.1 Landbouwstructuurversterking

Binnen de landbouw is arbeid een belangrijke bepalende factor geworden voor rentabiliteit. Ondernemers zijn daar op allerlei manieren mee bezig. Zo wordt nu doorgefokt op koeien die minder arbeid vragen bij eenzelfde productiviteit. De landbouwstructuur is de meest bepalende factor in die arbeidsefficiency. Die structuur heeft betrekking op meerdere onderwerpen:

- *Ruimtelijke spreiding van kavels*. Hoewel het aandeel huiskavels in de provincie Overijssel niet bovengemiddeld laag is, is het dichterbij brengen van kavels bij bedrijven wel van groot belang, vooral als de bedrijven ook nog eens worden opgesplitst door infrastructuur, waarbij snelwegen en kanalen de belangrijkste obstakels zijn. Kavelruil is een moeilijk proces. Afstand doen van grond is soms moeilijk vooral in gebieden met een rijke cultuurhistorie. Wettelijke kavelruil is een traag traject en de structuur is vaak al weer achterhaald als het proces is afgerond. Er wordt meer ingezet op vrijwillige kavelruil en in de afgelopen jaren heeft de landbouw in Overijssel (en elders) met succes *zelf* dit proces weten te versnellen. Ook elders zijn ervaringen met zelforganisatie in de kavelruil.

Actie

- Ondersteunen experimenten met *zelforganisatie* van kavelruil en daarbij ook terrein beherende organisaties (TBO) en BBL betrekken waar mogelijk en nodig.
- Evalueren van ervaringen met zelforganisatie en de lessen daaruit verspreiden naar de sector.
- *Perceel vormen en grootte*. Hieraan is aandacht gegeven in meerdere projecten onder de noemer *casco benadering*, veelal nog theoretisch. Er spelen twee ontwikkelingen een rol: (1) behoud en herstel van waardevolle cultuurhistorische elementen en (2) groenblauwe dooradering (GBDA) zoals die wordt voorgesteld als ecosysteemdienst (Hendriks, et al, 2010), waar in Overijssel studies naar zijn en worden gedaan (Hardenberg, Salland). In de praktijk is er nog weinig ervaring met de realisatie van een groenblauwe dooradering. Be-

kende voorbeelden zijn de akkerranden (Hoekse Waard, Flevopolder, Groningen). In waardevolle cultuurlandschappen, zoals de mixlandschappen, kunnen beide benaderingen goed worden gecombineerd omdat zij overlappende doelstellingen hebben. Het heeft wel consequenties voor de inrichting en beheer van landschapselementen. In de groenblauwe dooradering hebben deze elementen sterker een ecologisch en verbindende functie. Niet alleen opgaande begroeiing speelt daarin een rol, maar ook de watergangen.

Actie

De aanbeveling voor actie is:

- Meer gemeenten geven ruimte aan de casco benadering, ondersteund door de provincie. Zo ontstaat er een praktijk van gecombineerde bedrijfsontwikkeling en landschapsontwikkeling;
  - De casco benadering wordt actief ondersteund door een combinatie van natuur en landbouworganisaties (vertrouwen van twee kanten);
- *Multi locaties*. Dit is een vorm van *systeem-innovatie* voor schaalvergroting van bedrijven in mixlandschappen. Melkveehouders kunnen de stal uitbreiden zonder extra grond te verwerven (gedeeltelijk grondloos boeren). Voer wordt aangekocht en mest afgevoerd. Daar zijn voorbeelden van in Nederland en ook in Overijssel. De acceptatie bij het publiek, inclusief melkveehouders zelf, van deze vorm van melkveehouderij is beperkt. Deze vorm is vooral bekend uit Oost Brabant en het aangrenzende deel van Limburg. Gelet op de te verwachten *flat rate* toepassing van een deel van de GLB middelen, lijkt deze strategie ook niet het meest rendabel voor de toekomst, omdat de GLB toeslagen hectare afhankelijk worden. Een andere benadering is om niet te concentreren op één locatie, maar meerdere locaties te gebruiken voor een melkveebedrijf. Bedrijven hebben ervaring daarmee wanneer zij de jongvee opfok op een andere locatie realiseren of zelfs in zijn geheel uitbesteden. Ook bij de intensieve veehouderij wordt het toegepast. Er zijn nog weinig ervaringen met melkvee op meerdere locaties, terwijl dat kan nu de melkrobot steeds meer ingang vindt en camera's kunnen helpen bij het bedrijfstoezicht. Deze bi- of multilocaties kunnen ook de noodzaak van tegengaan van perceelsspreiding verminderen. Berekeningen laten zien dat multi locaties economisch rendabel worden naarmate de locatie op afstand groter in oppervlakte is (Van Engen, 2011). De multi locatie benadering biedt daarnaast een alternatief voor als een bedrijf op een bepaalde locatie op slot zit vanwege de eisen van Natura 2000. Een andere manier van ontwikkelen van multi-locaties is de samenwerking tussen ondernemers. Daarbij worden ondernemingen samengevoegd en wordt ook de arbeid gebundeld. Dit heeft meerdere voordelen: de specifieke ondernemerskwaliteiten van iedereen komen beter tot zijn recht (1+1=3) en de kwetsbaarheid van gebondenheid van de ondernemer aan het bedrijf wordt gespreid, mede waardoor ook het sociale leven meer kans kan krijgen.

Actie

De aanbeveling voor actie is:

- Ontwikkel en communiceer rekenvoorbeelden van Multi locaties in combinatie met excursies naar praktijkvoorbeelden.

Landbouwstructuur					
Acties	Salland	Vecht	Noordoost Twente	Zuidwest Twente	Noordwest Overijssel
<i>Ondersteunen zelforganisatie van kavelruil en betrekken TBO's</i>	LTO Salland heeft kavelruil vernieuwend opgepakt. Aanpak is succesvol.	CKO is actief. Ondernemers vinden belangrijk dat overheid zich minimaal mee bemoeit.	CKO is actief. Ondernemers vinden belangrijk dat overheid zich minimaal mee bemoeit.	CKO is actief. In de "witte gebieden". Rond de N18 ontstaan nieuwe verkavelingsvragen.	Lan dinrichtingscie werkt aan kavelruil, maar er is ook een wens naar bottom-up aanpak.
<i>Invoeren casco-benadering</i>	Salland kent geen casco benadering.	Geen casco benadering	Casco benadering Tubbergen wordt uitgerold naar andere gemeenten in Nationaal Landschap.	Geen casco benadering	Geen casco benadering
<i>Ontwikkel en communiceer voorbeelden van Multi locaties</i>	Stichting IJssel-landschap wil hier graag aan bijdragen.	Werken met bilocaties geen item aan de ondernemerstafels	Werken met bilocaties geen item aan de ondernemerstafels		

Conclusie

Kavelruil wordt in Salland op een vernieuwende manier opgepakt. Kenmerkend voor de werkwijze in Salland zijn de grondbank en de LTO-afdeling van de toekomst. In de overige gebieden in Overijssel fungeert het CKO als vliegwiel voor verbetering van de landbouwstructuur, maar bestaat wel de wens om overheidsbemoeienis zo klein mogelijk te houden. Geadviseerd wordt om kennis en ervaringen van de verschillende vormen van kavelruil te delen.

De gemeente Tubbergen heeft de casco landschap benadering ontwikkeld. Deze wordt overgenomen door andere gemeenten in het nationaal Landschap. Het effect van de casco-landschap benadering is nog niet bekend. Voorgesteld wordt om na twee jaar de uitwerking van de cascobenadering te evalueren.

5.2 Landbouw en natuur

De relatie tussen landbouw en natuur is op dit moment hoogst actueel, zeker ook in Overijssel en het werkt ruimtelijk ver door. De actualiteit in Overijssel wordt bepaald door:

1. De *herijking van de EHS* door het kabinet Rutte. Hierin wordt bepleit om meer mogelijkheden te creëren voor particulier natuurbeheer onder andere door boeren. Particulier natuurbeheer is op zichzelf een middel, maar wordt bij de herijking een doel omdat het teruglopende draagvlak voor natuur onder andere wordt toegeschreven aan de waarneming dat natuurontwikkeling te weinig onderdeel is van integrale gebiedsontwikkeling en mensen in de gebieden te weinig betrokken zijn bij natuurontwikkeling en –beheer.

2. De *groeierende ambitie van ondernemers* om hiermee aan de slag te gaan, hetzij als onderdeel van een normaal melkveebedrijf, hetzij als meer gespecialiseerd bedrijf. Er zijn meerdere initiatieven (o.a. Varsen, Weerribben, Natuurderij) waarbij boeren de uitdaging zoeken om hun bedrijf voor natuurbeheer in te richten. Daarbij hebben zij al meerdere voorlopers in de provincie, waaronder Exloo, Boeren voor Natuur, Lierder – en Molenbroek, etc. Maar dit soort initiatieven gaan niet vanzelf. De samenwerking tussen boeren en terreinbeheerders is er een van twee belangen die moeten worden verenigd en waarbij de opdrachtgever de overheid is. Juist de overheid – de provincie – kan er voor zorgen dat dit soort samenwerking onderdeel wordt van integrale gebiedsontwikkeling.
3. Een bijzondere reden voor deze samenwerking ligt in de geconstateerde *afwaartse beweging* van de landbouw van Natura 2000 gebieden. In hoofdstuk 3 wordt het onderscheid genoemd tussen *rechtboeren* en *rondboeren* en bij dat *rondboeren* wordt geanticipeerd op die verweving. Als de inzet is om particulier natuurbeheer te versterken en de landbouw in te blijven passen in de doelen van de mixlandschappen, dan is de uitdaging om specifieke ondernemers te bewegen niet langer afwaarts, maar juist *in omgekeerde richting* te bewegen: naar de natuurgebieden toe. Dat past in de trend van toenemende diversiteit in ondernemersstijlen. Daarvoor zijn enorme inspanningen nodig op planologisch gebied, bedrijfstechnisch en in termen van samenwerking en regievoering. Met innovaties (in stalsystemen én in landgebruik én in proces) kan hier een tegenbeweging van de grond komen. Zie ook het thema *Innovatie*.

Actie

De aanbeveling voor actie is:

- De provincie neemt (als opdrachtgever) de regie in ontwikkeling van particulier natuurbeheer door boeren. Zij maakt het tot een integraal onderdeel van gebiedsontwikkeling.
- Op gebiedsniveau worden (nieuwe) samenwerkingsverbanden ontwikkeld die gemeenschappelijk beheerplannen maken. In deze verbanden zijn boeren zelfstandig beheerder en brengen terreinbeheerders hun vakkennis in door onder andere begeleiding bij het beheer en monitoring van het resultaat.
- Bedrijven werken aan systeem innovaties om natuur efficiënt in te bouwen in hun bedrijfsvoering. Deze innovaties kunnen betrekking hebben op productiemiddelen (landgebruik, koe, machine) in interactie met organisatie en eventuele aanvullende takken op het bedrijf (multiplier).

Landbouw en natuur					
<i>Acties</i>	<i>Salland</i>	<i>Vecht</i>	<i>Noordoost Twente</i>	<i>Zuidwest Twente</i>	<i>Noordwest Overijssel</i>
<i>Gebied neemt regie ontwikkeling natuur en landschap</i>	Het project Echt Overijssel! Stimuleert samenwerking tussen natuur en landbouw. Mogelijk vloeit hier een gebiedsontwikkeling uit voort die meer provinciale regie vraagt	In Ruimte voor de Vecht wordt gewerkt aan een nieuwe beheerstrategie voor de Vecht. Er is een wens naar structurele en betrouwbare vergoedingen.	Er is wel wil om mee te doen, maar vergoeding nog niet ideaal.	Het NP Sallandse Heuvelrug zoekt naar passende ontwikkeling voor de westflank. Landbouw kan hier een goede rol in spelen. NM neemt hierin het voortouw.	Er zijn al verschillende boeren die aanpart. natuurbeheer doen. In de regie zou dit gekoppeld kunnen worden aan Groenblauwe Diensten.
<i>Ontwikkel samenwerking en beheerplannen op gebiedsniveau</i>	In Echt Overijssel! wordt samenwerking tussen boeren en TBO's gezocht. Stichting IJssellandschap wil graag meewerken aan landbouwnatuur concepten.	Naast st. Vitaal Platteland (GBD) zijn er geen ANV's, terwijl er wel behoefte is.	Er is nog geen samenwerking op dit gebied.	Er is nog geen samenwerking op dit gebied. Ontwikkeling van westflank Sallandse heuvelrug zou interessante casus kunnen zijn.	Boeren zouden dit graag willen, maar TBO's zijn huiverig om boeren verantwoordelijk te maken.
<i>Werken aan systeeminnovaties om natuur in te passen</i>	Wanneer het GLB niet in Salland neerslaat en de ambities voor natuur en landschap gehandhaafd blijven is de noodzaak tot systeeminnovaties hier hoog. Betere benutting van biomassa en de stad-land relatie zijn hier kansrijk.	Enkele voorbeelden, maar samenwerking met TBO's uitbreiden leidt tot nog meer kansen.	Enkele voorbeelden van gebruik natuurgrond in bedrijf. Maar samenwerking met TBO's kan groeien.	Boeren voor Natuur op Twickel is een goed voorbeeld	Er zijn voorbeelden van hechte samenwerking tussen boeren en Natuurmonumenten, waarbij de boer passend in de natuur produceert.

Conclusie

Particulier natuurbeheer wordt interessanter naarmate er langdurige contracten kunnen worden afgesloten, bij voorkeur rechtstreeks door de ondernemers via SNL.

In de verschillende gebieden zijn natuur beherende boeren niet verenigd, hoewel

hier wel behoefte aan is. Wanneer deze boeren samenwerken, ook met TBO's, kunnen beter collectieve beheerplannen ontwikkeld worden.

Het inpassen van natuur in de bedrijfsvoering gebeurt op verschillende plekken. In projecten als Netwerk Nut & Natuur, Boeren voor Natuur en Echt Overijssel! Leren boeren en terreinbeheerders veel van elkaar. Gesignaleerd wordt dat de behoefte aan kennis over elkaar nog groot is. Door samen te leren wordt ook de samenwerking tussen boeren en terreinbeheerders verbeterd. Wanneer de samenwerking tussen boeren en TBO's verbeterd wordt, biedt dit echter veel meer kansen dan nu benut worden.

5.3 Bouwblokontwikkeling

De ontwikkeling van het bouwblok loopt als een rode draad door deze instrumentendetector heen. Jonge groeiende ondernemers hebben van begin af aan (werkbijeenkomst 14 januari) aangegeven dat dit een belangrijk onderwerp is voor de bedrijfsontwikkeling en een belangrijke landschapstransformatie in combinatie met de verdwijnende koe uit het weiland. De bedrijven die werken met een tweede tak geven aan dat er behoefte is aan flexibiliteit in bouwblokontwikkeling voor het ensemble van takken op het bedrijf. Dit onderwerp is niet alleen een ruimtelijk orderingsvraagstuk. Het vraagt om een gemeenschappelijke aanpak van meerdere partijen:

1. De provincie die ruimtelijke kaders geeft in de Omgevingsvisie en -verordening aangevuld met de Kwaliteitsimpuls Groene Omgeving. Deze is van recente datum.
2. De gemeente die deze impuls doorvertaalt in de gemeentelijk structuurvisies en bestemmingsplannen. In de praktijk staan veel gemeenten juist op dit moment aan het begin van het opstellen van deze visies en plannen.
3. Ondernemers die voor hun bedrijfsontwikkeling steun nodig hebben van hun omgeving en hun omgeving actief erbij betrekken.
4. Burgers die met interesse meedenken in de bedrijfsontwikkeling én in het belang van de ondernemer voor regionale ontwikkeling én in het belang van landschapontwikkeling.

Als deze partijen gezamenlijk optrekken en gemeenten in staat zijn om op tijd de regie te nemen, is het mogelijk om snel en met resultaat bouwblokontwikkeling te realiseren met landschappelijke kwaliteit (zie bijvoorbeeld www.nijepleats.nl). Dat kan een bredere betekenis hebben voor gebiedsontwikkeling.

Actie

De aanbeveling voor actie is:

- Succesvolle voorbeelden binnen de provincie op dit gebied worden verzameld en gecommuniceerd naar gemeenten onderling.
- De sector maakt inzichtelijk hoe de interactie tussen ondernemer en burgers bijdraagt aan de realisatie van ontwikkelingsplannen van bedrijven.

Bouwblokontwikkeling					
<i>Acties</i>	<i>Salland</i>	<i>Vecht</i>	<i>Noordoost Twente</i>	<i>Zuidwest Twente</i>	<i>Noordwest Overijssel</i>
<i>Goede voorbeelden van bouwblok ontwikkeling worden verspreid</i>	In Salland is in maart 2011 een nieuwe boogstal geopend.	Gebeurt nu niet, maar kan de provincie rol in hebben.	Gebeurt nu niet, maar kan de provincie rol in hebben.	LOG Hellen-doon heeft sinds eind 2010 de grootste melkveestal van Oost Nederland. (500 koeien). De koeien staan binnen. De stal leidt tot de discussie in de sector zelf.	Gebeurt nu niet, maar kan de provincie rol in hebben
<i>Inzichtelijk maken hoe boer-burger interactie bijdraagt aan ontwikkelingsplannen van bedrijven</i>	Dit item speelt sterk bij Sallandse boeren.	Er is nu een grote afstand tussen boer en burger.	Er is nu een grote afstand tussen boer en burger.	In Twente wordt de afstand tussen zittende boeren en burgers niet als pijnlijk ervaren. De omgeving keert zich eerder tegen de nieuwkomers in de LOG's.	Boeren onderschrijven het belang van het betrekken van burgers bij wat ze doen.

Conclusie

De Omgevingsvisie en de Kwaliteitsimpuls Groene Omgeving worden in alle gemeentes van Overijssel vertaald in bestemmingsplannen en structuurvisies. Het uitdragen van succesvolle voorbeelden van implementatie van de Kwaliteitsimpuls gebeurt nu nog weinig. De provincie werkt aan een handreiking ruimtelijke kwaliteit en een informatiebank ruimtelijke kwaliteit. Geadviseerd wordt om in de informatiebank ruimtelijke kwaliteit een apart hoofdstuk agrarische bouwblok ontwikkeling op te nemen. De Gids Buitenkans van Enschede is een mooi verbeeld van een initiatief van de gemeente om mensen met plannen in het buitengebied meer houvast te bieden bij de uitwerking van hun ideeën. Zuidwest Twente wil graag een "community of practice voor ontwikkeling met ruimtelijke kwaliteit in het buitengebied organiseren. Geadviseerd wordt om gemeenten te faciliteren bij de ontwikkeling van een goed, ontwikkelgericht afwegingskader voor hun mixlandschappen. Interactie tussen boeren en burgers bij het ontwikkelen van bedrijfsplannen is zeker nog geen vanzelfsprekendheid. Wanneer dit gestimuleerd wordt kan dat leiden tot bedrijfsontwikkelingen die rekening houden met belangen in de omgeving en het landschap. Wellicht helpt dit ook om het ontwikkelingsproces te versnellen. De agrarische sector zelf kan hier een rol in spelen.

5.4 Samenwerken met burgers

Een belangrijke constatering is de noodzaak om burgers te betrekken bij het bedrijf en de bedrijfsontwikkeling. Dit wordt ook wel de *license to produce* genoemd en dat speelt juist in mixlandschappen omdat daar meerdere belangen door elkaar lopen. Het is niet iets dat eenmalig gebeurt omdat het bedrijf moet worden vergroot. Dan is het eigenlijk te laat. Het is een constant proces dat bij het ondernemerschap hoort. Veel boeren hebben daar wegen voor gevonden, zoals het plaatsen van bankjes aan de rand van percelen van hun bedrijf, schoolbezoeken, vrij te plukken zonnebloemen zaaien aan de randen van maïspancelen, open dagen, etc. Voor de sector is dit een onderwerp in ontwikkeling en het belang ervan is niet gemakkelijk bij iedere individuele boer over te brengen. Ook zoeken boeren naar manieren die passen bij hun bedrijf.

Actie

De aanbeveling voor actie is:

- De sector zet zelf dit onderwerp hoog op de agenda en geeft de boeren handvaten hoe dit op te pakken.
- Doordat veel gemeenten nu aan de start staan van structuur en bestemmingsplannen worden gerichte acties door de gemeente ondernomen i.s.m. de sector om de interactie tussen boer en burger te stimuleren.

Samenwerken met burgers					
Acties	Salland	Vecht	Noordoost Twente	Zuidwest Twente	Noordwest Overijssel
<i>De sector zet zelf dit onderwerp hoog op de agenda en geeft de boeren handvaten hoe dit op te pakken</i>	Salland leent zich hier goed voor i.v.m. stad – land relatie	Afstand boer-burger wordt in kleine stapjes verkleind, bijv. door openstellen bedrijf	Afstand boer-burger wordt in kleine stapjes verkleind, bijv. door openstellen bedrijf	Past binnen de gedachte van de groene poort	Boeren vinden dit belangrijk, maar weten niet hoe aan te pakken.
<i>Interactie tussen boer en burger stimuleren, bij opstellen ruimtelijke plannen</i>	Salland heeft zowel succesvolle als mislukte voorbeelden van interactie vanuit initiatief boeren.	Boeren en burgers moeten niet apart, maar gezamenlijk betrokken worden	Boeren en burgers moeten niet apart, maar gezamenlijk betrokken worden	Zuidwest Twente heeft (be-langstelling voor) goed afwegingskader voor buitengebied. Interactie inplanvorming kan daarin worden meegenomen.	Deze interactie moet door overheid gestimuleerd worden.

Conclusie

Er zijn verschillende, kleine, initiatieven om de afstand tussen boeren en burgers te verkleinen, en zo de kans op een succesvolle samenwerking te vergroten. Wat hierbij in veel gebied nog mist is een gezamenlijke visie en aanpak van de sector. Een aanbeveling aan gemeenten is om gezamenlijk met vertegenwoordigers van boeren en burgers te praten over ruimtelijke plannen.

5.5 Innovaties melkveehouderij

Innovatie is een constant proces in de landbouw en de markt is sturend daarvoor. Sommige innovaties worden gedreven door de omgeving en in die omgeving speelt de overheid een bepalende rol. Als innovatie voor de realisatie van doelen van de overheid van belang is, kan de overheid daarin katalyserend optreden, zoals bij Natura 2000 gebieden. Dat wordt landelijk gedaan omdat juist voor de kwaliteit van het landelijk gebied, een gezonde agrarische sector van belang is. Zo worden er middelen uit het gemeenschappelijk landbouwbeleid op nationaal en provinciaal niveau besteed aan innovatie. Voor specifiek de mixlandschappen zijn er meerdere innovaties die extra van belang kunnen zijn, voor zo ver ze al niet worden benoemd in de overige onderwerpen van dit Uitvoeringsprogramma. Deze zijn:

Voercentrum

Dit is meest aansprekende voor ondernemers en meerdere malen genoemd in de regionale bijeenkomsten. Het vraagt een mate van samenwerking en vertrouwen. Hier geldt dat 1+1 is meer dan 2. Het kan de spanning op het bouwblok vermindere(n), producten uit de natuur beter een plek geven in de verschillende bedrijven zonder dat er direct land (op afstand) hoeft te worden gepacht, etc. In de praktijk moeten deze centra een regio specifieke betekenis hebben.

Natura 2000 en landbouwontwikkeling

Dit onderwerp is niet benoemd als actieonderwerp in de regionale bijeenkomsten. Er is wel veel over gesomberd. Toch is er juist op het vlak van landbouwontwikkeling in de nabijheid van Natura 2000 gebieden een belangrijke winst te boeken (Oltmer, Hees en Rougoor 2010). Deze innovaties hebben betrekking op terugdringen van de N uitstoot (via stalinrichting, veranderen van voer en van (wijze van) bemesting of tegengaan van verdroging van Natura 2000 gebieden (bijvoorbeeld peil gestuurde drainage).

Actie

De aanbeveling voor actie is:

- Ontwikkelen van haalbaarheidsstudie voor een voercentrum voor een van de mixlandschappen.
- Voorlichting organiseren over innovaties in bedrijfsvoering rond Natura 2000 gebieden en die onderdeel maken van een vergunningen traject.
- Benutten van experimenteerruimte de proeftuin zodat bedrijven nabij Natura 2000 gebieden zich kunnen ontwikkelen.

Conclusie

De vraag naar een voercentrum en de haalbaarheid daarvan kwamen in Noordwest Overijssel en in Salland ter sprake. Dit zouden dan ook geschikte gebieden zijn om zo'n haalbaarheidsstudie uit te voeren.

Veel ondernemers in de mixlandschappen vinden het lastig om te gaan met Natura 2000 gebieden in omgeving. Voorlichting hierover en het uitdragen van goede voorbeelden zal kunnen voorkomen dat rond Natura 2000 gebieden alle bedrijven genoodzaakt zijn te stoppen.

Innovaties melkveehouderij					
<i>Acties</i>	<i>Salland</i>	<i>Vecht</i>	<i>Noordoost Twente</i>	<i>Zuidwest Twente</i>	<i>Noordwest Overijssel</i>
<i>Haalbaarheidstudie voercentrum</i>	Hier is belangstelling voor – bijv. in de vorm van samenwerking tussen boeren en terreinbeheerders of gecombineerd met energie uit biomassa.	Voercentrum was geen item aan de ondernemerstafel	Voercentrum was geen item aan de ondernemerstafel. In het nationaal landschap is net een project gestart over duurzame energiewinning uit landschap.	Ontwikkeling voercentrum wordt hier ook als bedreiging gezien vanwege de associatie met bedrijventerreinen.	Hiervoor is belangstelling, maar er wordt getwijfeld of het onderlinge vertrouwen tussen boeren groot genoeg is.
<i>Voorlichting innovaties rond Natura 2000</i>	Er is behoefte aan voorlichting over succesvolle strategieën rond Natura 2000	Er is behoefte aan voorlichting over succesvolle strategieën rond Natura 2000	Er is behoefte aan voorlichting over succesvolle strategieën rond Natura 2000	Er is behoefte aan voorlichting over succesvolle strategieën rond Natura 2000	Het grote aandeel natura 2000 in NWO vraagt goede voorlichting.

5.6 Locaal platform voor landschapontwikkeling en -beheer

Bij behoud en ontwikkeling van het landschap ligt het accent vrijwel steeds op randvoorwaarden voor behoud. Daardoor krijgt landschapontwikkeling bij de ondernemers geen warm onthaal. De casco-benadering kan die ruimte – mits goed toegepast – mogelijk bieden. Deze kan worden ondersteund door een breed gedragen behoefte om meer lokaal op landschap te kunnen sturen. Door op lokaal niveau een *platform landschapontwikkeling van boeren en burgers* te ontwikkelen, kunnen wellicht twee ambities worden verenigd:

- De mogelijkheid om op lokaal niveau veranderingen in het landschap bespreekbaar te maken. Door lokaal de noodzaak tot verandering, c.q. verwijdering van elementen te delen en ook lokaal oplossingen voor compensatie te zoeken, kan een breed gedragen *dynamiek ontstaan in het landschap* waarvan mensen zich eigenaar weten.
- *Samen het landschap onderhouden*. Burgers zijn bereid te investeren met eigen arbeid in het landschap dat zij beleven. Daar moeten zij dan wel toegang toe krijgen en dat vraagt om een vanzelfsprekende samenwerking met boeren die er te weinig tijd en soms ook aandacht voor hebben.

Met deze laatste vorm van samenwerking is lokaal wel ervaring opgedaan, maar in de combinatie met de eerste taak niet. Sommige agrarische natuurverenigingen hebben met name de tweede taak geïnstitutionaliseerd, maar de eerste eraan toevoegen vraagt om een breder type organisatie. Het vraagt ook om een kader van de overheid waarbinnen kan worden gewerkt en een procesmatige borging. Als een lokaal platform er niet uitkomt, moet er een democratisch gelegitimeerd orgaan zijn die knopen doorhakt.

Actie

De aanbeveling voor actie is:

- Ontwikkelen van een model voor een lokaal platform voor landschapontwikkeling en – beheer vooralsnog in twee van de gebieden met mixlandschappen.

Lokaal platform voor landschapontwikkeling en -beheer					
<i>Acties</i>	<i>Salland</i>	<i>Vecht</i>	<i>Noordoost Twente</i>	<i>Zuidwest Twente</i>	<i>Noordwest Overijssel</i>
<i>Ontwikkelen van een model voor een lokaal platform voor landschapontwikkeling en –beheer</i>	Kostbaar Salland verkent de mogelijkheden van een streekrekening.	Locaal platform was geen item aan de ondernemerstafel	In NOT is er de wens voor een lokaal platform en eigen inbreng over landschap, in samenwerking met TBO's en burgers.	Aan de ondernemerstafel was hier belangstelling voor. Kennisbehoefte over landschapsbeheer is groot.	De kwaliteiten van het landschap in deze streek worden door deskundigen volop erkend. Maar mensen in het gebied zijn zich mogelijk onvoldoende bewust daarvan.

Door in twee gebieden de haalbaarheid te onderzoeken worden de variabelen die belangrijk zijn voor succes zichtbaar.

Conclusie

In Noordoost Twente is de wens en energie aanwezig om een lokaal platform voor het ontwikkelen en beheren van landschapselementen op te starten. Dit kan worden opgenomen in hieronder genoemd samenwerkingsverband 'Twente'.

5.7 Vermarkten van product met behulp van het landschap

Er worden op meerdere plaatsen producten lokaal verwerkt en nationaal op de markt gebracht waarbij het landschap als branding wordt gebruikt (b.v. Zuivelhoeve, Weerribbenzuivel, Ben en Jerry). Het succes is hier mede ingegeven door de integrale ketenbenadering. Een andere strategie: lokale producten *locaal vermarkten via het landschap* komt minder gemakkelijk van de grond. Er zijn initiatieven om lokale producten lokaal in supermarkten aan te bieden. Het succes van Willem en Drees is o.a. op dit principe gebaseerd. Zij hebben niet expliciet het landschap centraal staan, maar duurzaamheid, verbondenheid met de boer, het seizoen, de versheid, e.d. Logistiek lijkt een sleutelfactor in deze te zijn. Een ander voorbeeld is de streekcoöperatie Groene Woud met inmiddels 50 gecertificeerde leveranciers. Het wachten is op een dergelijk initiatief in Overijssel en daarbij landschap als exclusief *selling point* mee te nemen voor zowel de burgers in de nabij gelegen steden via de supermarkten als de recreatie en horeca sector, verzorgingshuizen, ziekenhuizen, kantines, e.d. Bedrijven willen zich wel verbinden met natuur en landschap (zie Zuivelnatuur), maar het moet hen wel worden aangeboden. In Overijssel speelt de recreatiesector lokaal een belangrijke rol en die kan worden uitgedaagd om dit onder andere op te pakken als markt strategie. Droste heeft daarin het voorbeeld gegeven.

Actie

De aanbeveling voor actie is:

- Latent zijn deze initiatieven al aan de slag. Een extra slag kan worden gemaakt door de ervaringen elders te benutten om in Overijssel een slag te maken. Deze moet primair uit de markt komen. Procesmatig kan er in de initiatieffase vanuit de overheid ondersteuning worden gegeven op voorwaarde dat de markt ook investeert. Een opgave is hoe er een relatie kan worden gelegd tussen deze specifieke marktontwikkeling en landschapsbehoud en –ontwikkeling (zie o.a. Streekrekening).

Vermarkten van product met behulp van het landschap					
<i>Acties</i>	<i>Salland</i>	<i>Vecht</i>	<i>Noordoost Twente</i>	<i>Zuidwest Twente</i>	<i>Noordwest Overijssel</i>
<i>Stimuleren met behulp van ervaringen van elders</i>	Kostbaar Salland is een goed platform voor dit onderwerp.	Er zijn al initiatieven voor 'streekproducten met landschap', maar samenwerking hierin loopt niet altijd soepel.	Er is energie bij ondernemers om Twente collectief te vermarkten voor regionale producten, recreatie en toerisme, etc.	Twickel verkent de mogelijkheden van de ontwikkeling van een eigen lijn.	Er zijn al enkele initiatieven. Er liggen nog volop kansen, ook gekoppeld aan toerisme.

Conclusie

Er zijn in de gebieden verschillende initiatieven, waarin meer of minder wordt samengewerkt. Er ligt een kans bij het procesmatig ondersteunen van de opstartfase, zodat een werkbaar samenwerkingsverband ontstaat. Een belangrijke vraag die hierbij ook moet worden beantwoord, is: hoe zorg je dat extra opbrengst door landschap weer in het landschap geïnvesteerd wordt?

In Noordoost Twente is energie om een allesomvattend merk 'Twente' op te starten waarbinnen naast producten ook landschapsontwikkeling en onderhoud, en andere activiteiten, een plek kunnen krijgen. Dit onderwerp wordt in verschillende gebieden opgepakt via fora als bijv. Kostbaar Salland of projecten als Echt Overijssel!. De kunst is om de kennis en ervaringen hieruit te bundelen.

Bronnen

- Agricola, H.J.; Veeneklaas, F.R.; Hermans, C.M.L. (2008)
[Waar gebeurt het? Over hot-spotgebieden, transitiegebieden, luwtegebieden en agrarische gebieden in Nederland.](#)
Alterra-rapport 1622, Wageningen
- Agricola, H.J.; Hoefs, R.M.A.; Doorn, A.M. van; Smidt, R.A.; Os, J. van, 2010.
[Landschappelijke effecten van ontwikkelingen in de landbouw](#)
Werkdocument / Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, 215, Wageningen
- Bos, M., J. de Wit en F. Smeding, 2010.
Nut & Natuur Overijssel, Meerwaarde, benutting en borging van groene grondstoffen uit natuurgebieden in Overijssel
Louis Bolk Instituut, Driebergen
- Bijl, G. van der en W. Dijkman, 2007.
Melkveehouderij westelijke veenweiden kan tegen een stootje
ROM magazine, november pp 30-31.
- Bont, C.J.A.M. de, G.S. Venema en J.H. Wisman, 2011.
Landbouw in Overijssel. Huidige situatie en ontwikkeling
LEI 2011-009, Den Haag
- Engen, A. Van, 2011.
Stageverslag HAS Den Bosch
HAS Den Bosch/CLM
- Hendriks, K. et al, 2010.
Natuur voor iedereen: participeren, investeren en profiteren. Natuurlandschap, Multifunctioneel landschap. Landbouwlandschap.
Alterra, Wageningen
- Kuiper, R en W.J. de Regt, 2007.
Landbouw in de Nationale Landschappen. Perspectief grondgebonden landbouw als drager van het cultuurlandschap.
PBL rapport 500074004, Bilthoven
- LNV/LTO, 2009.
Natuurlijk lukt het.... met meer boeren in het particulier natuurbeheer
Ministerie van LNV, Den Haag
- LTO Noord projecten 2009.
Ondernemen in Noordoost-Twente, projectresultaten
LTO Noord Projecten, Deventer
- Riensk, W., et al, 2008.
Grootschalige landbouw in een kleinschalig landschap
Alterra rapport 1642, Wageningen
- Roep, D. et al, 2010.
Palet van boer-burger ontmoetingen
Essay ten behoeve van Trendbureau Provincie Overijssel
- Trendbureau Overijssel, 2011.
De toekomst van de landbouw in Overijssel, een discussiebijdrage
Uitgave: Trendbureau Overijssel (www.trendbureauoverijssel.nl)

Relevante websites

- <http://www.boerderij.nl/Landbouw/Grondprijzen.htm>
<http://www.trendbureauoverijssel.nl/>
http://www.regiotwente.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=1069&Itemid=313

http://www.regiotwente.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=659&Itemid=24
<http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl2037-Intensieve-veehouderij-in-reconstructiegebieden.html?i=31-163>
<http://proeftuinnatura2000.nl/>

Bijlage 1 Tabellen met vijf thema's

Mixlandschap in deelgebied Noordwest Overijssel			Mixlandschap in deelgebied Noordwest Overijssel			
	2000 ->			2011-2020		
	Constatierende anno 2000	Trends van 2000-2011:	Landschapstransformatie:	Constatierende anno 2011	Voorspelling trends van 2011-2020:	Landschapstransformatie:
Thema wonen (boeren, burgers, buitenlui)	<ol style="list-style-type: none"> 1. weinig woon-mogelijkheden in het buitengebied voor stoppende agrariërs 2. Volume voor wonen in buitengebied beperkt -<650 m3 3. Hobbyboeren hebben te weinig ruimte voor materieel 4. Verpaupering laagstaande agrarische bebouwing 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kleine boerenbedrijven/erven krijgen woonfunctie. 2. Beleid geeft meer ruimte voor bouwen: rood voor rood, nieuwe landgederen 3. Burgers uit de randstad trekken naar regio om daar buitenaf te wonen 4. Hobbyboerenregeling wordt van kracht en zorgt voor grotere bijgebouwen voor hobbyboeren 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Meer elementen door omvorming landbouwfunctie naar woonfunctie van erf 2. Minder landschapsontsierende bebouwing 3. Schaalverkleining landschap door burgererven en NSW rangschikking 4. Verschil burgererven en functionele erven wordt groter 5. Meer verschillende bouwstijlen. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Wonen in het buitengebied(RvR) komt weinig voor wel wooneenheden op boerenerv 2. Grote gebouwen gebeurt bij Rood voor Groen in landgederen, komt weinig voor 3. Bouwstijlen zijn divers, architectuur niet hoogwaardig 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Vergrijzing 2. Ontgroening 3. Gezinsdunning 4. Bewuste aankleding en inrichting erf (inheemse beplanting, sturing in beeldkwaliteit) 5. Versobering bouwstijlen 6. Burgers zijn minder honkvast, dan boeren (woonduur op het erf is korter dan bij boeren). Hierdoor zijn burgers minder stabiele partners in een kwalitatief hoogwaardig landschap. 7. Aantal hobbyboeren en burgers in het buitengebied stijgt. Zij gaan anders om met het eigen erf. 8. Mogelijkheden voor uitzuil huizen dorp en erf 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kleinere bebouwing om in te wonen. 2. Verhoging landschapskwaliteit rond erven. 3. Vermindering diversiteit architectuur. 4. Beeld erven burgers veranderlijker dan boerenerven. 5. Verromming erven
Thema agrarische cultuur	<ol style="list-style-type: none"> 1. Leegstand agrarische bebouwing 2. Erven (zowel agrarische als burgererven) hebben vergelijkbare grootte 3. Verpaupering laagstaande agrarische bebouwing 4. Buitengebied is oncontroleerbaar in geval van dierenziekten 5. Landinrichtingscommissies ontwerpen delen van het buitengebied 6. Kleinschalig landschap 7. Boeren vormen minderheid in maatschappij. Dit in tegenstelling met 30 jaar geleden toen gemeenschappen in het buitengebied voornamelijk uit boeren bestonden. 8. Milieubeleid vraagt om forse investeringen in bedrijf 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Schaalvergroting bedrijven (gevolg van 1, 7 en 8) 2. Bedrijfsbeëindiging 3. Professionelere en toename verbreding bedrijven 4. Dierenziekten leiden tot reorganisatie landelijk gebied (o.a. reconstrucie) 5. Intensiever landgebruik door landinrichting 5. Schaalvergroting leidend tot een slechtere verkaveling 6. Gemeindj bedrijf neemt toe. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Aframe landschapselementen (sloten, overhoekjes e.d.), natuurlijke perceelafscheidingen worden vernield 2. Toename grote bebouwingen en bijbehorende kuiltiplaten 3. Daling aantal intensieve bedrijven (varkens, kippen) 4. Nieuw-vestiging van bedrijven (grond en gebouwen van stoppende bedrijven wordt gescheiden verkocht, grond wordt veelal eerst tijdelijk verpacht); 5. Specialisering in of grondgebonden melkveehouderij of niet grond gebonden intensieve veehouderij (varkens, pluimvee); 6. Op geïsoleerde percelen tussen coullissen staat mals/meer mas 7. Boomteelt en bollen neemt toe. 8. Minder groen op erf. 9. Koelen op stal. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Beperkt aantal opvolgers (demografie) 2. Liberalisering van de wereldhandel 3. Mestwet belemmert (maximale) productie 4. Bedrijfsontwikkeling op slot door N 2000 5. Stalbouw is opener 6. Schaalvergroting in bedrijfsvoering 7. koelen lopen minder vaak in de wei 8. Natura 2000 gebieden belemmeren agrariërs in mixlandschappen vaak 9. Energie wordt duurder/schaarser. 10. Grotere gebouwen, grote kuiltiplaten 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Hoogwaardig verbreden: investeren in een tweede tak: recreatie, zorg, kinderopvang, arrangementen, e.d. 2. Versterking van de toegevoegde waarde van de productie per hectare: voedsel (verwerking of andere test); 3. Inpassen in bedrijf: gebruiken de naastgelegen natuurgrond, ze worden daardoor gemiddeld extensiever maar grondkosten natuur zijn beperkt 4. Deeltijdboer: niet opschalen, maar enkele dagen per week buiten de deur werken 5. Verlenen van maatschappelijke diensten, zoals onderhoud van landschap (houtwallen, poelen, e.d.), educatie op bedrijf, recht van overpad voor een wandeling, e.d. 6. Schaalvergroting: opschalen met als gevolg hoge arbeidskosten door toenemende transport 7. Er komt bewustwording bij veelers dat vee in wei de een licentie te produce kan zijn. 8. Beperkte boeren trekken weg uit mix-landschap. 9. Energieproductie en gebruik worden leidend in bedrijfsplan. 10. Gebouwen beter landschappelijk inpassen, behoefte aan grotere machines en wegen 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Nog steeds aframe landschapselementen in het veld 2. Meer samengestelde erven (met meerdere functies) 3. Schaalverschil erven neemt toe (grotere erven worden groter) 4. Nieuwe ontwikkelingen beter landschappelijk ingepast. 5. Contrast tussen bedrijven wordt vergroot: grote bedrijven trekken gemakkelijker weg, kleine creperen 6. Juiste boer op de juiste plaats zetten 7. Schaalvergroting infrastructuur
Thema natuurlijke laag	<ol style="list-style-type: none"> 1. Water- en natuurplannen worden sectoraal opgevat 2. Kleinschalige natuur 	<ol style="list-style-type: none"> 1. EHS vastgesteld 2. Vergroting grondareaal natuur en waterdoelen 3. Particulier groenbeheer in de kinderschoenen 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Vernieuwing landschap (cultuurgrond naar natuurgrond) 2. Overigens drogere gronden. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Reservering grondareaal natuur en waterdoelen 2. Natura 2000 gebieden zijn begrenst. 3. Natuur is niet toegankelijk 4. Watergangen zijn niet toegankelijk 5. Waardering van landschapselementen en dat via GBD (groen blauwe diensten) mogelijk maken 6. Contrast landbouw natuur is vergroot 7. Weinig boeren doen aan natuurbeheer 8. Natuurhonger zorgt voor gronddruk 9. Natuurontwikkeling leidt tot meer opgaande begroeiing 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Natuurontwikkeling en waterdoelen worden gecombineerd 2. natuurontwikkeling worden steeds meer uitgevoerd door niet professionele beherende partijen 3. Natuur wordt steeds toegankelijker gemaakt. 4. Water wordt steeds toegankelijker gemaakt. 5. Typisch landschap verdwijnt 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kwalitatief hoogwaardiger natuur 2. waterwegen worden natuurlijker.
Thema lust & leisure	<ol style="list-style-type: none"> 1. Recreatie wordt nog niet als aparte, volwaardige sector in het buitengebied gezien 2. Recreatie in klassieke natuurgebieden (bossen etc.) 3. Agrarisch buitengebied slecht toegankelijk voor recreanten 4. Traditionele dagrecreatie 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Waterschappen stellen steeds meer gebied open. 2. Meer kleinschalige verblijfsrecreatiemogelijkheden bij particulieren 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Verromming van erven door toename kleinschalige (verblijfs)recreatie 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Recreatiesector is belangrijke partner in het buitengebied 2. Recreatie rond de dorpen is belangrijk 3. Recreatie vindt veel plaats 4. Nu meer zonering, aanleg fietspaden leidt tot spreiding recreatiedruk 5. Tijd rijp voor verleviging natuur, landbouw, landschap op rendabele manier 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Recreatieondernemers worden partner in het landelijk gebied 2. Ommetjes en fietsroutes worden gerealiseerd 3. Directe link tussen landschap en recreatie wordt steeds meer gelegd 4. Toename (deeltijd)recreatieondernemers. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Overhoeken ontstaan door recreatieve paden langs waterlopen en ommetjes 2. Recreatieinitiatieven werken niet landschaps-transformerend. 3. Recreatie-ontwikkelingen hebben nauwelijks impact op het landschap.
Thema niet-agrarische bedrijvigheid	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mogelijkheden voor niet agrarische bedrijvigheid beperkt vanuit beleid 2. Geen groei-mogelijkheden voor niet agrarische bedrijvigheid 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Meer mogelijkheden werken in het buitengebied (VAB) 2. Meer niet agrarische bedrijvigheid ontwikkelt zich in het buitengebied 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Meer niet agrarische bedrijvigheid levert nieuwe vormen van architectuur op in het buitengebied 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Boeren combineren niet-agrarische bedrijvigheid met boeren bedrijf. 2. Is gewenste ontwikkeling, gebeurt nu te weinig 3. Geen groei-mogelijkheden voor nevenfunctie 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Niet -agrarische nevenfuncties worden veelal opgenomen in het erf. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Niet agrarische nevenfuncties hebben weinig impact op het landschap.

Mixlandschap in deelgebied Noordoost-Twente				Mixlandschap in deelgebied Noordoost-Twente				
2000 ->				2011-2020				
Constaterende anno 2000	Trends van 2000-2011:	Landschapstransformatie:		Constaterende anno 2011	Voorspelling trends van 2011-2020:	Landschapstransformatie:		
Thema wonen (boeren, burgers, buitenlui)	<ol style="list-style-type: none"> 1. weinig woon-mogelijkheden in het buitengebied voor stoppende agrariërs 2. Volume voor wonen in buitengebied beperkt <650 m³ 3. Hobbyboeren hebben te weinig ruimte voor materieel 4. Verpaupering leegstaande agrarische bebouwing 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kleine boerenbedrijven/erven krijgen woonfunctie. 2. Beleid geeft meer ruimte voor bouwen: rood voor rood, nieuwe landgoederen 3. Burgers uit de randstad trekken naar regio om daar buitenaf te wonen 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Meer groene elementen door omvorming landbouwfunctie naar woonfunctie van erf 2. Minder landschapsontslenderende bebouwing 3. Schaalverkleining landschap door burgererven en NSW rangschikking, ook meer verommeting, o.a. paardenbakken 4. Verschil burgererven en functionele erven wordt groter 5. Meer verschillende bouwstijlen. 	Thema wonen (boeren, burgers, buitenlui)	<p>Wonen in het buitengebied wordt meer mogelijk (RvR, nieuwe landgoederen)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. vergrijzing 2. ontgroening 3. gezinsdunning 4. Meer aandacht voor inrichting erf (inheemse beplanting, sluring in beekdwalen); aantal paardenhouders groeit niet meer 5. Versobering bouwstijlen 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kleinere bebouwing om in te wonen. 2. Verhoging landschapskwaliteit rond erven. 3. Vermindering diversiteit architectuur. 		
Thema agrarische cultuur	<ol style="list-style-type: none"> 1. Leegstand agrarische bebouwing 2. Erven (zowel agrarische als burgererven) hebben vergelijkbare grootte 3. Verpaupering leegstaande agrarische bebouwing 4. Buitengebied is onconcreetbaar in geval van dierenziekten 5. Landinrichtingscommissies ontwerpen delen van het buitengebied 6. Kleinschalig landschap 	<ol style="list-style-type: none"> 1.&3. Schaalvergroting bedrijven 2. Bedrijfsbeëindiging 3. Professionalisering en toename verbreding bedrijven 4. Dierenziekten leiden tot reorganisatie landelijk gebied (o.a. reconstructie); 6. Specialisering in of grondgebonden melkveehouderij of niet grond gebonden intensieve veehouderij (varkens, pluimvee) 5. Landinrichting, kaveltralen en gebiedsprocessen leiden tot meer huiskavels, grotere percelen; derogatie vereist > 70% grasland 5. Bedrijven vergroten schaal vaak met verder weg gelegen kavels en percelen; percelengrootte blijft constant 6. Nieuwe productietakken (boom- en sierteelt, druiven) 	<ol style="list-style-type: none"> 2. Toename grote bebouwingen en bijbehorende kuitplaten; minder groen op erf; minder koelen in de wei, en meer geconcentreerd op enkele percelen. contrast grote boerenerven en kleine burgererven nieuwe erf-inrichting met zowel groen als parkeerplaats, paardenvoorzieningen 4. Nieuw-vestiging van bedrijven buiten mixlandschap; grond in mixlandschap wordt minder intensief gebruikt 5. Landschap wordt weer iets opener door minder maaieteelt 7. Meer variatie in begroeiing, plaatselijk meer gesloten landschap; geen cultuurhistorie en beleving 	Thema agrarische cultuur	<ol style="list-style-type: none"> 1. Beperkt aantal opvolgers (demografie) 2. Liberalisering van de wereldhandel 3. Mestwet belemmert (maximale) productie 4. Bedrijfsontwikkeling op slot door N 2000 5. Stalbouw is opener 6. Schaalvergroting 7. Energie wordt duurder/schaarser. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Hoogwaardig verbreden: investeren in een tweede tak: recreatie, zorg, kinderopvang, arrangementen, e.d. 2. Versterking van de toegevoegde waarde van de productie per hectare: voedsel (verwerking of andere teelt); 3. Invassen in bedrijf: gebruiken de naastgelegen natuurgrond, ze worden daardoor gemiddeld extensiever maar grondkosten natuur zijn beperkt 4. Bedrijfontwikkeling stagneert, dit kan leiden tot bedrijfsbeëindigingen en ongestuurde richting 5. Verlenen van maatschappelijke diensten, zoals onderhoud van landschap (houtwallen, poelen, e.d.), educatie op bedrijf, recht van overpad voor een wandeling, e.d. 6. Schaalvergroting gaat door: mogelijk gevolgd hoge arbeidskosten door toenemende transport, of aankoop voor 4. Deeltijdboer: niet opschalen, maar enkele dagen per week 'buiten de deur' werken 6. Nieuwe productietakken nemen verder toe (boom- en sierteelt, druiven) 7. Energieproductie neemt toe 	<ol style="list-style-type: none"> 1. toename landschapselementen 2. Meer samengestelde erven (met meerdere functies) minder intensief grondgebruik; risico van verrommeling verandering beperkt: nieuwe bebouwing wordt meer ingepast met architectuur en groen 7. Meer variatie in begroeiing, plaatselijk meer gesloten landschap, kans voor ontwikkeling van nieuwe beleving installaties op erf: mogelijk meer maaieteelt en intensiever onderhoud natuurterrein om maaisel te benutten 	
Thema natuurlijke laag	<ol style="list-style-type: none"> 1. Water- en natuurplannen worden sectoraal opgevat 2. Kleinschalige natuur 	<ol style="list-style-type: none"> 1. EHS vastgesteld 2. Vergroting grondareaal natuur en waterdoelen 3. Particulier groenbeheer in de kinderschoenen 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Verruiging landschap, minder agrarische beleving (cultuurgrond naar natuurgrond) 2. Overigens drogere gronden. 	Thema natuurlijke laag	<p>Reservering grondareaal natuur en waterdoelen</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. natuurontwikkeling en waterdoelen worden gecombineerd 2. natuurontwikkeling wordt uitgevoerd door nieuwe partijen 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kwalitatief hoogwaardiger en beleefbare natuur 2. waterwegen worden natuurlijker. meer variatie, geleidelijke overgang natuur-landbouw 		
Thema lust & leisure	<ol style="list-style-type: none"> 1. Recreatie wordt nog niet als aparte, volwaardige sector in het buitengebied gezien 2. Recreatie in klassieke natuurgebieden (bossen etc.) 3. Agrarisch buitengebied slecht toegankelijk voor recreanten 4. Traditionele dagrecreatie 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Waterschappen stellen steeds meer gebied open. 2. Meer kleinschalige verblijfsrecreatiemogelijkheden bij agrariërs en andere particulieren 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Impact beperkt, soms verrommeling van erven op kleine campings 	Thema lust & leisure	<ol style="list-style-type: none"> 1. Recreatiesector wordt extra economische drager in het buitengebied 2. Recreatie rond de dorpen is belangrijk 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Recreatiesector wordt extra economische drager in het buitengebied 2. Ommetjes en fietsroutes worden gerealiseerd 3. Directe link tussen landschap en recreatie wordt steeds meer gelegd 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Overhoeken ontstaan door recreatieve paden langs waterlopen en ommetjes 	
Thema niet-agrarische bedrijvigheid	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mogelijkheden voor niet agrarische bedrijvigheid beperkt vanuit beleid 2. Geen groeimogelijkheden voor niet agrarische bedrijvigheid 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Meer mogelijkheden werken in het buitengebied (VAB) 2. Meer niet agrarische bedrijvigheid ontwikkelt zich in het buitengebied, vooral recreatie/wellness 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Nieuwe vormen van architectuur op in het buitengebied 	Thema niet-agrarische bedrijvigheid	<p>PM Uitkomst stap 3</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Geen groeimogelijkheden voor nevenfunctie 	<p>PM Uitkomst stap 3</p>		

Mixlandschap in deelgebied Zuid-Twente				Mixlandschap in deelgebied Zuid-Twente			
	2000 ->				2011-2020		
	Constaterende anno 2000	Trends van 2000-2011:	Landschapstransformatie:		Constaterende anno 2011	Voorspelling trends van 2011-2020:	Landschapstransformatie:
Thema wonen (boeren, burgers, buitenlui)	<ol style="list-style-type: none"> weinig woon-mogelijkheden in het buitengebied voor stoppende agrariërs Volume voor wonen in buitengebied beperkt <650 m³ Hobbyboeren hebben te weinig ruimte voor materieel Verpaupering leegstaande agrarische bebouwing 	<ol style="list-style-type: none"> Kleine boerenbedrijven/erven krijgen woonfunctie. Beleid geeft meer ruimte voor bouwen: rood voor rood, nieuwe landgoederen Burgers uit de randstad trekken naar regio om daar buitensaf te wonen 	<ol style="list-style-type: none"> Meer elementen door omvorming landbouwfunctie naar woonfunctie van erf Minder landschapsontsiende bebouwing Schaalverkleining landschap door burgererven en NSW rangschikking Verschil burgererven en functionele erven wordt groter Meer verschillende bouwstijlen. 	Thema wonen (boeren, burgers, buitenlui)	<ol style="list-style-type: none"> Wonen in het buitengebied wordt meer mogelijk (RvR, nieuwe landgoederen) Modern technologisch gebouwen moeilijk inpasbaar in landschap Interactie nieuwe bewoners: verarming sociale samenhang, geen aandacht voor omgeving (potentieel spanning) Wonen in het buitengebied kan authentieke bevolking bevorderen 	<ol style="list-style-type: none"> Vergrijzing Ontgroening Gezinsdunning Bewuste aankleding en inrichting erf (inheemse beplanting, sturing in beeldkwaliteit) Versobering bouwstijlen 	<ol style="list-style-type: none"> Kleinere bebouwing om in te wonen. Verhoging landschapswaarde rond erven. Vermindering diversiteit architectuur. Versnippering van verkaveling, bevordering kleinschaligheid
Thema agrarische cultuur	<ol style="list-style-type: none"> Leegstand agrarische bebouwing Erven (zowel agrarische als burgererven) hebben vergelijkbare grootte Verpaupering leegstaande agrarische bebouwing Buitengebied is oncontroleerbaar in geval van dierenziekten Landinrichtingscommissies ontwerpen delen van het buitengebied Kleinschalig landschap 	<ol style="list-style-type: none"> Schaalvergroting bedrijven Bedrijfsbeëindiging Professionalere en toename verbreding bedrijven Dierenziekten leiden tot reorganisatie landelijk gebied (o.a. reconstructie) Intensiever landgebruik door landinrichting Schaalvergroting leidend tot een slechtere verkaveling Gemengd bedrijf neemt toe. 	<ol style="list-style-type: none"> Afname landschaps-elementen (sloten, overhoekjes e.d.), natuurlijke perceelsafscheidings worden verwijderd Toename grote bebouwingen en bijbehorende kulpplaten Daling aantal intensieve bedrijven (varkens, kippen) Nieuw-vestiging van bedrijven (grond en gebouwen van stoppende bedrijven wordt gescheiden verkocht, grond wordt veelal eerst tijdelijk verpacht); Specialisering in of grondgebonden melkveehouderij of niet grond gebonden intensieve veehouderij (varkens, pluimvee); Op geïsoleerde percelen tussen coulissen staat mais/ meer mais Boomteelt en bollen neemt toe. Minder groen op erf. Koeien op stal. 	Thema agrarische cultuur	<ol style="list-style-type: none"> Beperkt aantal opvolgers (demografie) Liberalisering van de wereldhandel Mestwet belemmert (maximale) productie Bedrijfsontwikkeling op slot door N 2000 Stalbouw is opener Schaalvergroting Grotere gebouwen, grotere kulpplaatsen Koeien uit de wei, persoonlijke keuze, landschapswestie Energie wordt duurder/schaarser. 	<ol style="list-style-type: none"> Hoogwaardig verbreden: investeren in een tweede tak: recreatie, zorg, kinderopvang, arrangementen, e.d. Versterking van de toegevoegde waarde van de productie per hectare: voedsel (verwerking of andere teelt); Inpassen in bedrijf: gebruiken de naastgelegen natuurgrond, ze worden daardoor gemiddeld extensiever maar grondkosten natuur zijn beperkt Deeltijdboer: niet opschalen, maar enkele dagen per week 'buiten de deur' werken Verlenen van maatschappelijke diensten, zoals onderhoud van landschap (houtwallen, poelen, e.d.), educatie op bedrijf, recht van overpad voor een wandeling, e.d. Schaalvergroting: opschalen met als gevolg hoge arbeidskosten door toenemende transport Kan ingepast worden, meer aandacht nodig voor inpassing in landschap, en sociale omgeving Kavels gemakkelijker aan elkaar koppelen, dynamisch landschap bekijken Energieproductie en gebruik worden leidend in bedrijfsplan. 	<ol style="list-style-type: none"> toename landschaps-elementen Meer samengestelde erven (met meerdere functies) Landschapsverarming door monoculturen van gras.
Thema natuurlijke laag	<ol style="list-style-type: none"> Water- en natuurplannen worden sectoraal opgevat Kleinschalige natuur 	<ol style="list-style-type: none"> EHS vastgesteld Vergroting grondareaal natuur en waterdoelen Particulier groenbeheer in de kinderschoenen 	<ol style="list-style-type: none"> Verruiging landschap (cultuurgrond naar natuurgrond) Overigens drogere gronden. 	Thema natuurlijke laag	<ol style="list-style-type: none"> Reservering grondareaal natuur en waterdoelen Natuurontwikkeling: geen bedreiging, mits goede landinrichting Versterking van scheiding tussen landbouw-natuur Nieuwe natuur is chaotischer/rommeliger Goede inpassing van natuurvriendelijke oevers 	<ol style="list-style-type: none"> Natuurontwikkeling en waterdoelen worden gecombineerd natuurontwikkeling wordt uitgevoerd door niet professionele behorende partijen 	<ol style="list-style-type: none"> Kwalitatief hoogwaardiger en beleefbare natuur Waterwegen worden natuurlijker. Diverser en mooier landschap
Thema lust & leisure	<ol style="list-style-type: none"> Recreatie wordt nog niet als aparte, volwaardige sector in het buitengebied gezien Recreatie in klassieke natuurgebieden (bossen etc.) Agarisch buitengebied slecht toegankelijk voor recreanten Traditionele dagrecreatie 	<ol style="list-style-type: none"> Waterschappen stellen steeds meer gebied open. Meer kleinschalige verblijfsrecreatiemogelijkheden bij particulieren 	<ol style="list-style-type: none"> Verrommeling van erven door toename kleinschalige (verblijfs)recreatie 	Thema lust & leisure	<ol style="list-style-type: none"> Recreatiesector is volwaardige partner in het buitengebied Recreatie rond de dorpen is belangrijk 	<ol style="list-style-type: none"> Recreatieondernemers worden partner in het landelijk gebied Omnetjes en fietsroutes worden gerealiseerd Directe link tussen landschap en recreatie wordt steeds meer gelegd 	<ol style="list-style-type: none"> Overhoeken ontstaan door recreatieve paden langs waterlopen en omnetjes
Thema niet-agrarische bedrijvigheid	<ol style="list-style-type: none"> Mogelijkheden voor niet agrarische bedrijvigheid beperkt vanuit beleid Geen groeimogelijkheden voor niet agrarische bedrijvigheid 	<ol style="list-style-type: none"> Meer mogelijkheden werken in het buitengebied (VAB) Meer niet agrarische bedrijvigheid ontwikkelt zich in het buitengebied 	<ol style="list-style-type: none"> Meer niet agrarische bedrijvigheid levert nieuwe vormen van architectuur op in het buitengebied 	Thema niet-agrarische bedrijvigheid	<ol style="list-style-type: none"> Geen groeimogelijkheden voor nevenfunctie 	<ol style="list-style-type: none"> PM Uitkomst stap 3 	<ol style="list-style-type: none"> PM Uitkomst stap 3

Mixlandschap in deelgebied Salland				Mixlandschap in deelgebied Salland			
2000 ->				2011-2020			
	Constaterende anno 2000	Trends van 2000-2011:	Landschapstransformatie:		Constaterende anno 2011	Voorspelling trends van 2011-2020:	Landschapstransformatie:
Thema wonen (boeren, burgers, buitenlui)	<ol style="list-style-type: none"> 1. weinig woon-mogelijkheden in het buitengebied voor stopperende agrariers 2. Volume voor wonen in buitengebied beperkt <650 m3 3. Hobbyboeren hebben te weinig ruimte voor materieel 4. Verpaupering leegstaande agrarische bebouwing 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kleine boerenbedrijven/erven krijgen woonfunctie. 2. Beleid geeft meer ruimte voor bouwen: rood voor rood, nieuwe landgoederen 3. Burgers uit de randstad trekken naar regio om daar buitenaf te wonen 4. Hobbyboerenregeling wordt van kracht en zorgt voor grotere bijgebouwen voor hobbyboeren 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Meer erfementen door omvorming landbouwfunctie naar woonfunctie van erf 2. Minder landschapsoptiserende bebouwing 3. Schaalverkleining landschap door burgererven en NSW rangschikking 4. Verschil burgererven en functionele erven wordt groter 5. Meer verschillende bouwstijlen. 	Thema wonen (boeren, burgers, buitenlui)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Minder behoefte aan grote woonvolumes in het buitengebied 2. Verandering bewoners mixlandschap leidt tot conflicten en diep kansen. Bewoners mixlandschap moeten vorm vinden om naast elkaar te leven. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Vergrijzing 2. Ontgroening 3. Gezinsdunning 4. Bewaate aankleding en inrichting erf (inheemse beplanting, sturing in beeldkwaliteit) 5. Versobering bouwstijlen 6. Burgers zijn minder honkvaast, dan boeren (woonduur op het erf is korter dan bij boeren). Hierdoor zijn burgers minder stabiele partners in een kwalitatief hoogwaardig landschap. 7. Aantal hobbyboeren en burgers in het buitengebied stijgt. Zij gaan anders om met het eigen erf. 8. Mogelijkheden voor uitrust huizen dorp en erf 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kleinere bebouwing om in te wonen. 2. Verhoging landschapswaarde rond erven. 3. Vermindering diversiteit architectuur. 4. Beeld erven burgers veranderlijker dan boerenerven. 5. Verrommeling erven
Thema agrarische cultuur	<ol style="list-style-type: none"> 1. Leegstand agrarische bebouwing 2. Erven (zowel agrarische als burgererven) hebben vergelijkbare grootte 3. Verpaupering leegstaande agrarische bebouwing 4. Buitengebied is oncontroleerbaar in geval van dierenziekten 5. Landinrichtingscommissies ontwerpen delen van het buitengebied 6. Kleinschalig landschap 7. Boeren vormen minderheid in maatschappij. Dit in tegenstelling met 30 jaar geleden toen gemeenschappen in het buitengebied voornamelijk uit boeren bestonden. 8. Milieubeleid vraagt om forse investeringen in bedrijf 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Schaalvergroting bedrijven (gevolg van 1, 7 en 8) 2. Bedrijfsbeëindiging 3. Professionelere en toename verbreding bedrijven 4. Dierenziekten leiden tot reorganisatie landelijk gebied (o.a. reconstructie) 5. Intensiever landgebruik door landinrichting 5. Schaalvergroting leidend tot een slachtere verkaveling 6. Gemengd bedrijf neemt toe. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Afnome landschapselementen (sloten, overhoekjes e.d.), natuurlijke perceelsafscheidings worden verwijderd 2. Toename grote bebouwingen en bijbehorende kulpplaten 3. Daling aantal intensieve bedrijven (varkens, kippen) 4. Nieuw-vestiging van bedrijven (grond en gebouwen van stoppende bedrijven wordt geschieden verkocht; grond wordt veelal eerst tijdelijk verpacht); 5. Specialisering in of grondgebonden melkveehouderij of niet grond gebonden intensieve veehouderij (varkens, pluimvee); 6. Op geïsoleerde percelen tussen coulissen staat mals/ meer mals 7. Boomteelt en bollen neemt toe. 8. Minder groen op erf. 9. Koelen op stal. 	Thema agrarische cultuur	<ol style="list-style-type: none"> 1. Beperkt aantal opvolgers (demografie) 2. Liberalisering van de wereldhandel 3. Mestwet belemmert (maximale) productie 4. Bedrijfsontwikkeling op slot door N 2000 5. Stalbouw is opener 6. Schaalvergroting 7. koelen lopen minder vaak in de wei 8. Natura 2000 gebieden belemmeren agrariers in mixlandschappen vaak 9. Energie wordt duurder/schaarser. 10. Grotere gebouwen, grote kulpplaten 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Hoogwaardig verbreden: investeren in een tweede tak: recreatie, zorg, kinderopvang, arrangementen, e.d. 2. Versterking van de toegevoegde waarde van de productie per hectare: voedsel (verwerking of andere tref); 3. Inpassen in bedrijf: gebruiken de naastgelegen natuurgroed, ze worden daardoor gemiddeld extensiever maar grondkosten natuur zijn beperkt 4. Deeltijdboer: niet ooschalen, maar enkele dagen per week buiten de deur werken 5. Verlenen van maatschappelijke diensten, zoals onderhoud van landschap (houtwallen, poelen, e.d.), educatie op bedrijf, recht van overpad voor een wandeling, e.d. 6. Schaalvergroting: ooschalen met als gevolg hoge arbeidskosten door toenemende transport 7. Er komt bewustwording bij veetelers dat vee in wei de een licentie te produce kan zijn. 8. Beperkte boeren trekken weg uit mix-landschap. 9. Energieproductie en gebruik worden leidend in bedrijfsplan. 10. Gebouwen beter landschappelijk inpassen, behoefte aan grotere machines en wegen 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Nog steeds afname landschapselementen in het veld 2. Meer samengestelde erven (met meerdere functies) 3. Schaalverschil erven neemt toe (grotere erven worden groter). 4. Nieuwe ontwikkelingen beter landschappelijk ingepast. 5. Contrast tussen bedrijven wordt vergroot: grote bedrijven trekken gemakkelijker weg, kleine creperen 6. Juiste boer op de juiste plaats zetten
Thema natuurlijke laag	<ol style="list-style-type: none"> 1. Water- en natuurplannen worden sectoriaal opgevat 2. Kleinschalige natuur 	<ol style="list-style-type: none"> 1. EHS vastgesteld 2. Vergroting grondareaal natuur en waterdoelen 3. Particulier groenbeheer in de kinderschoenen 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Verruiging landschap (cultuurgrond naar natuurgroed) 2. Overigens drogere gronden. 	Thema natuurlijke laag	<ol style="list-style-type: none"> 1. Reservering grondareaal natuur en waterdoelen 2. Natura 2000 gebieden zijn begrenst. 3. Natuur is niet toegankelijk 4. Watergangen zijn niet toegankelijk 5. Waardering van landschapselementen en dat via GBD (groen blauwe diensten) mogelijk maken 6. Contrast landbouw natuur is vergroot 7. Weinig boeren doen aan natuurbeheer 8. Natuurhonger zorgt voor grondruk 9. Natuurontwikkeling leidt tot meer opgaande begroeiing 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Natuurontwikkeling en waterdoelen worden gecombineerd 2. natuurontwikkeling worden steeds meer uitgevoerd door niet professionele beheerders partijen 3. Natuur wordt steeds toegankelijker gemaakt. 4. Water wordt steeds toegankelijker gemaakt. 5. Typisch landschap verdwijnt 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kwalitatief hoogwaardiger natuur 2. waterwegen worden natuurlijker.
Thema lust & leisure	<ol style="list-style-type: none"> 1. Recreatie wordt nog niet als aparte, volwaardige sector in het buitengebied gezien 2. Recreatie in klassieke natuurgebieden (bossen etc.) 3. Agrarisch buitengebied slecht toegankelijk voor recreanten 4. Traditionele dagrecreatie 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Waterschappen stellen steeds meer gebied open. 2. Meer kleinschalige verblijfsrecreatiemogelijkheden bij particulieren 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Verrommeling van erven door toename kleinschalige (verbljfs)recreatie 	Thema lust & leisure	<ol style="list-style-type: none"> 1. Recreatiesector is belangrijke partner in het buitengebied 2. Recreatie rond de dorpen is belangrijk 3. Recreatie vindt veel plaats 4. Nu meer zonerings, aanleg fietspaden leidt tot spreiding recreatedruk 5. Tijd rijp voor verweving natuur, landbouw, landschap op rendabele manier 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Recreatieondernemers worden partner in het landselijk gebied 2. Ommetjes en fietsroutes worden gerealiseerd 3. Directe link tussen landschap en recreatie wordt steeds meer gelegd 4. Toename (deeltijd)recreatieondernemers. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Overhoeken ontstaan door recreatieve paden langs waterlopen en ommetjes 2. Recreatieinitiatieven werken niet landschaps-transformerend.
Thema niet-agrarische bedrijvigheid	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mogelijkheden voor niet agrarische bedrijvigheid beperkt vanuit beleid 2. Geen groeimogelijkheden voor niet agrarische bedrijvigheid 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Meer mogelijkheden werken in het buitengebied (VAB) 2. Meer niet agrarische bedrijvigheid ontwikkelt zich in het buitengebied 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Meer niet agrarische bedrijvigheid levert nieuwe vormen van architectuur op in het buitengebied 	Thema niet-agrarische bedrijvigheid	<ol style="list-style-type: none"> 1. Boeren combineren niet-agrarische bedrijvigheid met boeren bedrijf. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Niet-agrarische nevenfuncties worden veelal opgenomen in het erf. 2. Meer aandacht voor niet agrarische bedrijvigheid in het landschap 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Niet agrarische nevenfuncties hebben weinig impact op het landschap.

Mixlandschap in deelgebied Vecht e.o.			Mixlandschap in deelgebied Vecht e.o.			
2000 ->			2011-2020			
Constatierende anno 2000	Trends van 2000-2011:	Landschapstransformatie:	Constatierende anno 2011	Voorspelling trends van 2011-2020:	Landschapstransformatie:	
Thema wonen (boeren, burgers, buitenlui)	<ol style="list-style-type: none"> weinig woon-mogelijkheden in het buitengebied voor stoppende agrariërs Volume voor wonen in buitengebied beperkt <650 m3 Hobbyboeren hebben te weinig ruimte voor materieelopslag Verpaupering leegstaande agrarische bebouwing Burgers verlangen meer ruimte om het erf 	<ol style="list-style-type: none"> Kleine boerenbedrijven/erven krijgen woonfunctie. Beleed geeft meer ruimte voor bouwen: rood voor rood, nieuwe landgoederen Burgers uit de randstad trekken naar regio om daar buitenaf te wonen Erfensembles worden vergroot door o.a. paardenbakken 	<ol style="list-style-type: none"> Meer erf-elementen door omvorming landbouwfunctie naar woonfunctie van erf Minder landschapsontsierende bebouwing Schaalverkleining landschap door burgererven en NSW rangschikking Vershil burgererven en functionele erven wordt groter Meer verschillende bouwstijlen. 	<ol style="list-style-type: none"> Wonen in het buitengebied wordt meer mogelijk (RvR, nieuwe landgoederen) Meer verrommeling omdat burger meer erf wil, paardenbakken Bedrijfsmatige gevolgen, milieucirkels, bezwaren e.d. Mentaliteitsverandering Ook nieuwe generatie boeren heeft andere wensen voor inrichting van erf. 	<ol style="list-style-type: none"> Vergrijzing Ontgroening Gedinsdunning Bewuste aankleding en inrichting erf (inheemse beplanting, sturing in beeldkwaliteit) Versobering bouwstijlen Burgers zijn minder honkvast, dan boeren (woonduur op het erf is korter dan bij boeren). Hierdoor zijn burgers minder stabiele partners in een kwalitatief hoogwaardig landschap. Aantal hobbyboeren en burgers in het buitengebied stijgt. Zij gaan anders om met het eigen erf. 	<ol style="list-style-type: none"> Kleinere bebouwing om in te wonen. Verhoging landschapskwaliteit rond erven. Vermindering diversiteit architectuur. Beleed erven burgers veranderlijker dan boerenerven. Verrommeling erven
Thema agrarische cultuur	<ol style="list-style-type: none"> Leegstand agrarische bebouwing Erven (zowel agrarische als burgererven) hebben vergelijkbare grootte Verpaupering leegstaande agrarische bebouwing Buitengebied is oncontroleerbaar in geval van dierenziekten Landinrichtingscommissies ontwerpen delen van het buitengebied Deels kleinschalig landschap Infrastructuur te krap voor landbouwmachines Boeren vormen minderheid in maatschappij. Dit in tegenstelling met 30 jaar geleden toen gemeenschappen in het buitengebied voornamelijk uit boeren bestonden. Milieubeleed vraagt om forse investeringen in bedrijf 	<ol style="list-style-type: none"> Schaalvergroting bedrijven (gevolg van 1, 3, 8 en 9) Bedrijfsbeëindiging Professionelere en toename verbreding bedrijven Dierenziekten leiden tot reorganisatie landelijk gebied (o.a. reconstructie) Intensiever landgebruik door landinrichting Schaalvergroting leidend tot een slachtere verkaveling Gemengd bedrijf neemt toe. 	<ol style="list-style-type: none"> Niet-afname landschapselementen (bomen, overblijfsels e.d.), natuurlijke percelingscheidingen worden verwijderd Toename grote bebouwingen en bijbehorende kulpplaten Daling aantal intensieve bedrijven (varkens, kippen) Nieuw-vestiging van bedrijven (grond en gebouwen van stoppende bedrijven wordt geschieden verkocht, grond wordt veelal eerst tijdelijk verpacht); Specialisering in of grondgebonden melkveehouderij of niet grond gebonden intensieve veehouderij (varkens, pluimvee); Op geïsoleerde percelen tussen coulissen staat mals/ meer maïs Boonsteelt en bollen neemt toe. Minder groen op erf. Koelen op stal. 	<ol style="list-style-type: none"> Beperkt aantal opvolgers (demografie) Liberalisering van de wereldhandel Mestwet belemmert (maximale) productie Bedrijfsontwikkeling op slot door N 2000 Stalbouw is opener Schaalvergroting bedrijfovervoering Efficiëntieslag landbouw zorgt voor diversificatie van landbouwbedrijven Natura 2000 gebieden belemmeren agrariërs in mixlandshappen vaak Ruilverkaveling afgesloten. Grotere gebouwen, grotere kulpplaten Energie wordt duurder/schaarser. 	<ol style="list-style-type: none"> Hoogwaardig verbreden: investeren in een tweede tak: recreatie, zorg, kinderopvang, arrangementen, e.d. Versterking van de toegevoegde waarde van de productie per hectare: voedsel (verwerking of andere teelt); Inpassen in bedrijf: gebruiken de naastgelegen natuurgrond, ze worden daardoor gemiddeld extensiever maar grondkosten natuur zijn beperkt Deelrijboer: niet opschalen, maar enkele dagen per week buiten de deur werken Verliezen van maatschappelijke diensten, zoals onderhoud van landschap (houwallen, poelen, e.d.), educatie op bedrijf, recht van overpad voor een wandeling, e.d. Schaalvergroting: opschalen met als gevolg hoge arbeidskosten door toenemende transport Er komt bewustwording bij veehouders dat vee in weide een license to produce kan zijn. Beperkte boeren trekken weg uit mix-landschap. Schaalvergroting in percelen stagneren. Percelen < 2 ha worden veelal beheersgrond Meer aandacht voor architectonische bebouwing, en infrastructuur Energieproductie en gebruik worden leidend in bedrijfsplan. 	<ol style="list-style-type: none"> Nog steeds afname landschapselementen in het veld Meer samengestelde erven (met meerdere functies) Schaalverschil erven neemt toe (grotere erven worden groter). Nieuwe ontwikkelingen beter landschappelijk ingepast. Omvorming van landbouwgrond naar beheersgrond op kleine percelen Koelen lopen minder vaak in de wei Minder maïspcelen. Schaalvergroting infrastructuur
Thema natuurlijke laag	<ol style="list-style-type: none"> Water- en natuurplannen worden sectoraal opgevat Kleinschalige natuur 	<ol style="list-style-type: none"> EHS vastgesteld Vergroting grondareaal natuur en waterdoelen Particulier groenbeheer in de kinderschoenen 	<ol style="list-style-type: none"> Verlaging landschap (cultuurgrond naar natuurgrond) Overigens drogere gronden. 	<ol style="list-style-type: none"> Reservering grondareaal natuur en waterdoelen Natura 2000 gebieden zijn begrenst. Natuur is niet toegankelijk Watergangen zijn niet toegankelijk Aanleg natuur herstelt rigoureuze verkaveling 	<ol style="list-style-type: none"> Natuurontwikkeling en waterdoelen worden gecombineerd natuurontwikkeling worden steeds meer uitgevoerd door niet professionele behorende partijen. In de toekomst kan er een regionale samenwerking in beheer plaatsvinden (boeren/burgers/gebouwers) Natuur wordt steeds toegankelijker gemaakt. Water wordt steeds toegankelijker gemaakt. Natuurontwikkeling verdricht het landschap (en herstelt daarmee deels oude landschapstypen) 	<ol style="list-style-type: none"> Kwalitatief hoogwaardiger natuur waterwegen worden natuurlijker.
Thema lust & leisure	<ol style="list-style-type: none"> Recreatie wordt nog niet als aparte, volwaardige sector in het buitengebied gezien Recreatie in klassieke natuurgebieden (bossen etc.) Agrarisch buitengebied slecht toegankelijk voor recreanten Traditionele dagrecreatie 	<ol style="list-style-type: none"> Waterschappen stellen steeds meer gebied open. Meer kleinschalige verblijfsrecreatiemogelijkheden bij particulieren 	<ol style="list-style-type: none"> Verrommeling van erven door toename kleinschalige (verblijfs)recreatie 	<ol style="list-style-type: none"> Recreatiesector is belangrijke partner in het buitengebied Recreatie rond de dorpen is belangrijk Recreanten waarderen kleinschalig landschap 	<ol style="list-style-type: none"> Multifunctioneel gebruik van het landschap, w.o. beleving energie, teambuilding, ook mountainbikes, cross motoren. Recreatieondernemers worden partner in het landelijk gebied Omnetjes en fietsroutes worden gerealiseerd Directe link tussen landschap en recreatie wordt steeds meer gelegd Toename (deel)dagrecreatieondernemers. Toename verkeersbewegingen naar recreatieerven. 	<ol style="list-style-type: none"> Overhoeken ontstaan door recreatieve paden langs waterlopen en omnetjes Recreatieplaatsen werken niet landschaps transformierend. Plaatselijk aanleg landschapselementen ten behoeve van recreanten
Thema niet-agrarische bedrijvigheid	<ol style="list-style-type: none"> Mogelijkheden voor niet agrarische bedrijvigheid beperkt vanuit beleid Geen groei mogelijkheden voor niet agrarische bedrijvigheid 	<ol style="list-style-type: none"> Meer mogelijkheden werken in het buitengebied (VAB) Meer niet agrarische bedrijvigheid ontwikkelt zich in het buitengebied 	<ol style="list-style-type: none"> Meer niet agrarische bedrijvigheid levert nieuwe vormen van architectuur op in het buitengebied 	<ol style="list-style-type: none"> Boeren combineren niet-agrarische bedrijvigheid met boeren bedrijf. Geen groei mogelijkheden voor nevenfunctie 	<ol style="list-style-type: none"> Niet-agrarische nevenfuncties worden veelal opgenomen in het erf. 	<ol style="list-style-type: none"> Niet agrarische nevenfuncties hebben weinig impact op het landschap.

Bijlage 2 Verslag werkbijeenkomst

Dynamiek in landgebruik en landschap

Verslag van werkbijeenkomst 14 januari 2010 Raalte

1 Doel van project

In haar Omgevingsvisie heeft de provincie Overijssel een driedeling gemaakt in het landelijk gebied: (1) gebied waar landbouw de dominante landgebruiker is, (2) gebied waar primair natuur en landschap centraal staan (EHS) en (3) het gebied waarin de cultuurlandschappen centraal staan met veel landschappelijke waarden en waar werken, wonen en recreëren allemaal hun plek vragen: de mixlandschappen. Ook in de mixlandschappen is de landbouw de belangrijkste drager van het landschap, maar die wordt in ontwikkelingsmogelijkheden soms beperkt door de complexiteit van het landschap.

Het doel van het project mixlandschappen is om voor deze gebieden de voorwaarden voor een economisch duurzaam landgebruik te identificeren, rekening houdend met de kwaliteiten van het landschap en instrumenten benoemen waarmee die samenhang kan worden bevorderd.

Er worden vijf deelgebieden onderscheiden voor deze mixlandschappen: NO Twente, ZW Twente, NW Overijssel, Vecht en Salland (zie kaarten Omgevingsvisie).

2 Doel van de bijeenkomst

Doel van deze werkbijeenkomst is om praktijkkennis te verzamelen over de dynamiek in het landgebruik in deze landschappen en na te gaan welke consequenties die heeft voor de ontwikkeling van het landschap.

3 Deelnemers (lijst opgenomen in de bijlage)

De deelnemers zijn veelal verbonden met een van de deelgebieden. Er is een groep van 15 ondernemers en daarnaast een achttal andere mensen. Het grootste deel van de ondernemers heeft in ieder geval een melkveehouderijtak variërend van 60 – 200 koeien. Daarnaast hebben enkele ondernemers een tak intensieve veehouderij al dan niet in combinatie met melkveehouderij. Maar ook een combinatie met akkerbouw en vollegrondsgroenteteelt (biologisch) komt voor evenals met een camping. Verder een paardenhouder, rentmeester van een landgoed en verschillende burgers die beroepsmatig met het landschap bezig zijn.

De ondernemers worden bij hun bedrijfsontwikkeling geconfronteerd met verschillende elementen in het landschap zoals lijnbeplantingen, bosjes, natuurterreinen, sloten en waterlopen. Er zijn meerdere strategieën om te zorgen dat de bedrijfsontwikkeling kan aansluiten bij die beperkingen zoals het vergroten van huiskavel door ruilverkaveling, het korten op de pacht, samenwerken met terreinbeheerders, zorgen dat percelen in ieder geval recht zijn, etc.

4 Dynamiek in het landgebruik

We onderzoeken de dynamiek in het landgebruik aan de hand van trends die uit diverse bronnen zijn verzameld en maken daarbij onderscheid tussen de verschillende deelgebieden. De opgave is om voor de deelgebieden in groepen deze trends te bespreken, specificeren en de vijf te kiezen die het meest belangrijk zijn. De trends die zijn aangeboden, zijn opgenomen in tabel 1. Tevens is de score aangegeven die de

	relevantie
Tabel 1. Trends in landgebruik	
Grotere gebouwen, grotere kuilplaten	4
Bedrijfsontwikkeling op slot door N 2000	3
kleinschalige recreatie bij agrariërs	3
Koeien uit de wei	3
Van boerenerf naar burgererf	3
Natuurontwikkeling	2
Coulissen landschap	1
Niet agrarische bedrijvigheid	1
schaalvergroting - grotere percelen	1
Watergangen bredere functie	1
Wonen in het buitengebied (landgoed)	1
Buiten wonen: grote gebouwen	0

mate van relevantie weergeeft. Dat betekent dat de grotere gebouwen met kuilplaten als de meest belangrijke trend wordt ervaren en dat in de praktijk het buiten wonen in grotere gebouwen niet direct wordt herkend.

De invloed van de belangrijkste trends op het landschap zijn samengevat tot de volgende conclusies:

<i>Trend</i>	<i>Invloed op landschap</i>
<i>Grotere gebouwen, grotere kuilplaten</i>	Er is al meer aandacht voor de aankleding en architectuur, maar dat moet nog beter
<i>Bedrijfsontwikkeling en Natura 2000</i>	Deze ontwikkeling zou wel eens het voortbestaan van de mixlandschappen kunnen bedreigen (afwaartse beweging)
<i>Kleinschalige recreatie bij agrariërs</i>	Het is er wel, maar je merkt het niet
<i>Koe uit de wei</i>	Wordt als belangrijke verarming van landschap gezien
<i>Van boerenerf naar burgererf</i>	Burgers hebben soms een rommelig erf, nemen niet altijd verantwoordelijkheid voor inpassing en onderhoud van landschap

Een gedetailleerd overzicht van de opmerkingen die per gebied zijn gemaakt voor de verschillende trends is opgenomen in bijlage B.

5 Regio specifieke verschillen

Is voorgaande een gemiddelde over alle deelgebieden van de mixlandschappen, als we de opmerkingen bundelen die in de verschillende deelgebieden zijn gemaakt, dan kan er een karakterisering worden gegeven van de deelgebieden:

NW Overijssel

1. Landbouw-natuur gescheiden !
2. Natuur en landschap
3. Recreatie

Vecht

1. Landgoederen
2. Recreatie
3. Multi functionaliteit

Noord Oost Twente

1. Grootschalig Boeren in Kleinschalig Landschap
2. Coulissen flexibel
3. Verblijfsrecreatie (wellness)
4. Hobby paardenhouderij

Salland

1. Burgers!
2. Contrasten bedrijfsgrootte
3. Landgoederen

Zuid West Twente

1. Landgoederen
2. Verkaveling!
3. Burgerinvloed
4. Landbouw-natuur gescheiden

6 Thema's uitgelicht: Natura 2000 en burgers

Gegeven de opmerkingen die zijn gemaakt worden er twee thema's uitgelicht voor een nadere analyse.

Burgers

In aantallen erven en mensen zijn burgers inmiddels veel groter dan boeren. Die erven kunnen een belangrijke kwaliteitsimpuls zijn voor het landschap. Sommige burgers zijn in staat om de karakteristieke erven in tact te houden dan wel te restaureren. Ook sommige nieuwe woningen kunnen in oorspronkelijke stijl worden ingepast in het landschap.

Daarentegen zijn er ook burgers die – mede door hobby matige activiteiten – minder bijdragen aan het landschap. Erven verdichten door concentratie van activiteiten en investeringen in ruimtelijke kwaliteit blijven achterwege.

De relatie tussen burgers en boeren kent vergelijkbare contrasten. Waar in veel gevallen er een goede en respectvolle relatie ontwikkelt, zijn er ook burgers die meer moeite hebben zich in te passen in een agrarisch cultuurlandschap en de lokale sociale gemeenschap. Daarbij komt dat burgers een meer

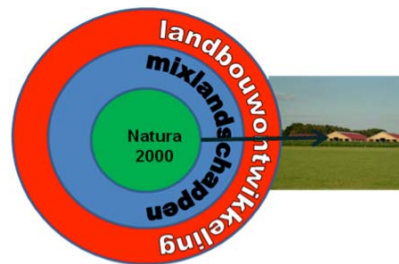
amorphe groep is dan boeren, zijn minder georganiseerd, maar individueel soms zeer mondig. Dat maakt de relatie moeilijker grijpbaar. Ook het onderscheid tussen blijvende recreant en burger is niet altijd scherp.

De conclusie is dat waar in het verleden de samenleving zich rond het boerenerf schaarde, schaart het boerenerf zich nu rond de samenleving.

Natura 2000 en natuur

Met natuur als zodanig kunnen de boeren prima leven, zij het dat men de scheiding minder stringent zou willen zien en er de uitdaging is om natuur meer in te passen in de bedrijfsvoering. Daarnaast zou de toegang tot natuur moeten verbeteren.

Voor de landbouwontwikkeling is met name de Natura 2000 problematiek van groot belang. Die staat ook wel bekend als de afwaartse beweging. Deelnemers identificeerden de Natura 2000 problematiek dan ook als een regelrechte bedreiging voor de mixlandschappen. Immers door de beperking in bedrijfsontwikkeling ontstaat er een beweging waarbij de bedrijven zich verder weg van de natuur vestigen en de maatschappelijk waardevolle gebieden direct grenzend aan de Natura 2000 gebieden, voor de landbouw zelf steeds marginaler worden door de groeiende afstand tot de huispercelen. Omdat er voor die gebieden geen planologische bescherming en beheervergoedingen beschikbaar zijn en de agrarische waarde verder terugloopt, ontstaat er een groter risico op vervangend landgebruik dat mogelijk niet aansluit bij het karakter van de mixlandschappen, zoals de boomteelt of burgererven met beperkte kwaliteit (zie boven).

7 Dynamiek van de toekomst

Er is kort stil gestaan bij de vraag welke ontwikkelingen de komende decennia verwacht mogen worden. Zijn deze trends door te trekken of worden andere ontwikkelingen belangrijk?

- Schaalvergroting in de landbouw: zal zeker doorgaan met continu aandacht voor hoe deze te organiseren in de mix landschappen, mede gebruik makend van ICT toepassingen.
- Diversiteit in bedrijfsvoering: hoewel dat minder aan de orde is geweest, is dat een landelijke trend die ook in Overijssel verwacht mag worden: de verschillen tussen bedrijfsstijlen en bedrijfsvoering worden steeds groter. Het platteland gaat in toenemende mate de problemen van de stad opvangen en dat uit zich in groter aandeel zorg en recreatie op platteland, energieteelt, nieuwe bedrijvigheid.
- Ontwikkeling en beheer van landschap: dit wordt in toenemende mate een zaak van de regio, waarbij boeren en burgers samen verantwoordelijk worden.

8 Afsluiting

De resultaten van de werkbijeenkomst worden voorgelegd aan alle deelnemers. Zij beoordelen of de verslaglegging recht doet aan hetgeen is gezegd. Daarna wordt het materiaal gebruikt in het verdere project.

In de tweede fase van het project wordt gewerkt aan oplossingsstrategieën. Er vindt een inventarisatie plaats van alle mogelijke strategieën en instrumenten om de problematiek op te lossen en als zich kansen voordoen worden die ook in de praktijk getoetst. Daarbij wordt expliciet aangesloten bij andere lopende trajecten in de gebieden om bij te dragen aan synergie in allerlei initiatieven.

In die fase worden er gebiedsspecifiek werkbijeenkomsten georganiseerd, waarbij het op prijs wordt gesteld als de huidige deelnemers bereid zijn om opnieuw deel te nemen. De insteek zal dan anders zijn: *ontwikkelingen naar de toekomst en instrumenten om dat mogelijk te maken.*

A. Deelnemerslijst

<i>naam</i>			<i>betrokkenheid</i>	<i>regio</i>		
Gerald		Elferink	boer	NO Twente		
Jeroen		Groenen	paarden	NO Twente		
Gerard		Pegge	boer	NO Twente		
Ewald		Stamsnieder	boer	NO Twente		
Hannie				NO Twente		
Gerrit		Meutstege	landschap	ZW Twente		
Hems		Haverkamp	boer	ZW Twente		
Martin		Hemmink	boer	ZW Twente		
Tim		Jongman	zorg	Twente		
Walter		Truitman	boer	ZW Twente		
Jeanet		Brandsma	boer	NW OV		
Chris		Teurlinckx	landschap	NW OV		
Leonie	van	Dam	landschap	Vecht		
Stefan		Laarman	boer	Vecht		
Anton		Roddinkhof	boer	Vecht		
Ronnie		Simons	boer	Vecht		
Hugo		Vernhout	landgoed	Vecht		
Jetty		Looijenga	landschap	Salland		
Hans		Nijkamp	boer	Salland		
Jan-Hein		Nikkels	boer	Salland		
Jan		Overesch	boer	Salland		
Gerrit		Tuten	boer	Salland		
Anneke		Coops	Oversticht	Provincie Overijssel breed		
Hanna	van	Vonderen	Provincie Overijssel	Provincie Overijssel breed		
Jackie				Provincie Overijssel breed		
Wim		Dijkman		Organisatie		
Henk		Kloen		Organisatie		
Elisa	de	Lijster		Organisatie		
Jantine		Schinkelshoek		Organisatie		

B. Overzicht van beoordeling van trends in landgebruik en aanvullende opmerkingen

		NOT	ZWT	NWOV	Salland	Vecht	totaal												
T2	Grotere gebouwen, grotere kuiltplaten		1	1	1	1	4	ZWT	kan ingepast worden, meer aandacht nodig voor inpassing in landschap										
								ZWT	goede dialoog met omgeving										
								Vecht	gebouwen zijn architectonisch beter te maken										
								Vecht	machines groter en dus wegen breder										
								Vecht	landbouwbedrijven specialiseren										
								NWOV	gebouwen kunnen mooier gemaakt worden										
								NWOV	leidt tot behoefte aan landbouw mobiliteit: grotere machines en bredere wegen										
								NWOV	juiste boer op de juiste plaats zetten										
								Salland	zorgen dat gebouwen kwalitatief hoogwaardiger worden, wordt aan gewerkt										
								Salland	meer contrasten bedrijfs grootte										
								NOT	meer aankleden in het landschap										
T5	kleinschalige recreatie bij agrariërs			1	1	1	3	Vecht	weten dat het er is, maar ervaren het niet als zodanig										
								Vecht	landbouw/platteland als productiemiddel voor andere activiteiten										
								Vecht	doen boeren als je het leuk vindt, kan per generatie verschillen										
								Vecht	meer verkeer										
								Vecht	verwachten kleinschaligheid, dat is wat recreant waardeert										
								NWOV	vindt veel plaats										
								Salland	weinig (ook campings) en geen consequenties voor landschap										
								NOT	duidelijke trend, weinig invloed op landschap, aandachtspunt campings										
T3	Koeien uit de wei	1	1			1	3	ZWT	landschapskwestie, verkaveling										
								ZWT	veraming landschap										
								ZWT	monocultuur grassen - strak										
								ZWT	landschap ontwikkelt niet mee met landbouwontwikkeling										
								ZWT	persoonlijk keuze										
								ZWT	kavels gemakkelijker aan elkaar koppelen, dynamisch landschap bekijken										
								Salland	toekomst gebeurt het wel weer, meer stimuleren										
								NOT	83% beweidt nog maar meer geconcentreerd										
T8	Bedrijfsontwikkeling op slot door N 2000	1		1	1		3	NWOV	Contrast tussen bedrijven: grote bedrijven trekken gemakkelijker weg, kleine creperen, middengroep verdu										
								Salland	past niet altijd in landschap										
								Salland	mentaliteit verandert, geen economische binding met bedrijven										
								Salland	burgers houden tuin minder bij										
								Salland	verrommeling door hobbyboeren										
								Salland	boeren zijn meer duurzame partner in buitengebied dan burgers (huizen gemakkelijk verkocht)										
								Salland	trend zet door door schaalvergroting in de landbouw										
								Salland	boeren trekken weg uit het landschap										
								NOT	geen investering = geen ontwikkeling = verlies mixlandschappen										

		NOT	ZWT	NWOV	Salland	Vecht	totaal													
T9	Van boerenerf naar burgererf		1		1	1	3	ZWT	moeilijk inpasbaar in landschap, modern technologisch gebouwen											
								ZWT	veraming sociale samenhang											
								ZWT	mensen voor eigen toko, geen aandacht voor omgeving											
								ZWT	burgers moeten rekening houden met buitengebied (potentieel spanning)											
								Vecht	meer verrommeling omdat burger meer erf wil: paardenbakken											
								Vecht	bedrijfsmatige gevolgen, milieucirkels e.d.											
								Vecht	nieuwe bewoners moeten geen bezwaar aantekenen tegen landschapsontwikkeling (mest / zagen)											
								Vecht	het is een mentaliteitsverandering											
								Vecht	ook nieuwe generatie boeren heeft andere wensen voor de inrichting											
								NWOV	komt weinig voor, wel wooneenheden plaatsen op boerenerf											
T7	Natuurontwikkeling		1	1			2	ZWT	diverser en mooier landschap											
								ZWT	geen bedreiging mits goede landinrichting											
								ZWT	nieuwe natuur is chaotischer, rommeliger											
								ZWT	natuurvriendelijke oevers kunnen goed ingepast											
								ZWT	versterking van scheiding landbouw - natuur											
								NWOV	leidt tot meer opgaande begroeiing en typisch landschap verdwijnt											
								NWOV	natuurhonger zorgt voor gronddruk											
								NWOV	weinig boeren doen aan natuurbeheer											
								NWOV	aantrekkelijke werking voor recreanten, terwijl niet altijd toegankelijk											
								NWOV	waardering van landschapselementen en dat via GBD mogelijk maken											
								Vecht	is een herstel van doorgesloten ruilverkaveling											
								Vecht	toekomst: naar regionale samenwerking in beheer (boeren/burgers/gebruikers)											
								Salland	natuur niet toegankelijk											
								Salland	komt vanaf 2011											
T4	schaaivergroting - grotere percelen		1				1	Vecht	is 50 jaar geleden gebeurd, veranderingen kunnen nu niet meer											
								Salland	is al voor 2000 gebeurd, veranderingen kunnen nu niet meer											
								NWOV	contrast EHS - landbouw is vergroot											
								NWOV	tijd rijp voor verweving natuur, landbouw, landschap op rendabele manier											
								NOT	toekomstig landschapsbeleid, in breder proces mag je wel singels verplaatsen, wallen en steilranden niet											

		NOT	ZWT	NWOV	Salland	Vecht	totaal												
T1	Coulissen landschap					1	1	Vecht	al langer geleden ontstaan										
								Vecht	minder interessant om kleine percelen te gebruiken, wordt beheersgrond (< 2 ha)										
								Vecht	wordt steeds minder maïsland										
								Salland	wordt eerder minder dan meer										
								NOT	Nee, hoeveelheid maïs eerder minder dan meer										
T6	Watergangen bredere functie					1	1	Vecht	multifunctioneler gebruik van landschap, w.o. beleving therapie, teambuilding, mountainbikes, etc.										
								Vecht	landschappelijk een geringe impact										
								NWOV	nu meer zonering, aanleg fietspaden leidt tot spreiding recreatiedruk										
								Salland	nog niet										
T10	Wonen in het buitengebied (landgoed)		1				1	ZWT	versnippering van verkaveling										
								ZWT	bevordert kleinschaligheid										
								ZWT	kan authentieke bevolking bevorderen maar ook sociale samenhang veramen										
								NWOV	slechts op kleine schaal, weinig invloed										
T12	Niet agrarische bedrijvigheid				1		1	NWOV	is gewenste ontwikkeling, gebeurt nu te weinig										
								Salland	komt meer aandacht voor, 50% van de boeren doet wat										
								NOT	is vooral recreatie										
		1						NOT	sierteelt/boomkwekerijen: geen beleving, cultuurhistorie en natuurwaarde										
								NOT	herinrichting wegen -> veel bomen weg										
		1				1		NOT	meer paarden: buitenbakken en stallen, vooral hobby paarden zorgen voor verrommeling landschap										
T11	Buiten wonen: grote gebouwen						0	Vecht	wordt niet herkend										
								NWOV	gebeurt bij Rood voor Groen in landgoederen										
								NWOV	mogelijkheden voor uitruil huizen dorp en erf										

Bijlage 3 Verslagen regiobijeenkomsten_____

Er is in maart 2011 een vijftal bijeenkomsten georganiseerd met deskundigen op gebied van landgebruik en landschap. In deze bijlage worden de belangrijkste bevindingen van die bijeenkomsten gerapporteerd. Allereerst wordt een toelichting gegeven op doel en opzet van de bijeenkomsten. Vervolgens worden per regio de deelnemers en de resultaten voor die regio gerapporteerd.

Doel en opzet van de bijeenkomsten

In de mixlandschappen moeten landbouw en andere functies zich als “goede burenen” kunnen ontwikkelen. Daarbij moeten ze rekening houden met de kwaliteiten van het landschap. In de praktijk dreigen die ontwikkelingen elkaar te belemmeren. De provincie Overijssel heeft CLM en Eelerwoude gevraagd om in beeld te brengen wat strategieën van ondernemers in de mixlandschappen beïnvloedt en wat de gevolgen zijn van het gedrag van ondernemers op de mixlandschappen. Deze opdracht maakt onderdeel uit van fase één van een breder provinciaal project met de naam “Goede Boeren, Goede Buren”(2GB). De opdracht wordt begeleid door LTO Noord Overijssel, Landschap Overijssel en de GIBO Groep.

Deze bijeenkomst is er een in de serie van vijf regionale bijeenkomsten over mixlandschappen in de Provincie Overijssel. De regio's zijn: Noordwest Overijssel, Zuidwest Twente, Salland, Vecht en Noordoost Twente.

De provincie Overijssel onderscheidt in haar Omgevingsvisie drie verschillende ontwikkelingsperspectieven voor het landelijk gebied: (1) accent agrarische productie, (2) groenblauwe hoofdstructuur en (3) mixlandschappen. De mixlandschappen kenmerken zich door de combinatie van functies. Landbouw is over het algemeen de drager van de mixlandschappen maar wonen en toerisme spelen een belangrijke rol. Vaak zijn de mixlandschappen kleinschalig, vaak ook worden de mixlandschappen gekenmerkt door de aanwezigheid van landgoederen. De provinciale doelstelling voor deze gebieden is een *op langere termijn duurzaam landgebruik met behoud en ontwikkeling van het waardevolle landschap*. Dat hoeft niet alleen landbouw te zijn, ook bijvoorbeeld kleinschalige bedrijvigheid, toerisme en burgerbewoning spelen daarin een rol.

De provincie heeft opdracht gegeven om te inventariseren welke instrumenten en strategieën nodig zijn om deze doelstelling te bereiken en aan de combinatie CLM/Eelerwoude de volgende vragen gesteld:

- Welke dynamiek in landschap en landgebruik mag worden verwacht voor de komende jaren?
- Welke instrumenten zijn er nodig om die dynamiek te kunnen sturen binnen de doelstellingen voor de mixlandschappen?

Deze werkbijeenkomst is ingericht om de tweede vraag vanuit de praktijk van ondernemerschap te kunnen beantwoorden.

Dynamiek in landgebruik en landschap

CLM en Eelerwoude hebben in januari een groep (ervarings)deskundigen uit alle Overijsselse regio's gevraagd om aan te geven wat in hun opinie de belangrijkste trends voor de Overijsselse mixlandschappen zijn. De groep bestond enerzijds uit mensen die dagelijks professioneel bezig zijn met landschap en anderzijds uit veelal jongere agrarische ondernemers die uit ervaring weten wat bedrijfsontwikkeling betekent in deze landschappen. Deze groep heeft een selectie gemaakt van de belangrijkste trends en de gevolgen voor het landschap (zie tabel).

<i>Trend</i>	<i>Invloed op landschap</i>
<i>Grotere gebouwen, grotere kuilplaten</i>	Er is al meer aandacht voor de aankleding en architectuur, maar dat moet nog beter
<i>Bedrijfsontwikkeling en Natura 2000</i>	Deze ontwikkeling zou wel eens het voortbestaan van de mixlandschappen kunnen bedreigen (afwaartse beweging)
<i>Kleinschalige recreatie bij agrariërs</i>	Het is er wel, maar je merkt het niet
<i>Koe uit de wei</i>	Wordt als belangrijke verarming van landschap gezien
<i>Van boerenerf naar burgererf</i>	Burgers hebben soms een rommelig erf, nemen niet altijd verantwoordelijkheid voor inpassing en onderhoud van landschap

Strategieën en instrumenten

CLM en Eelerwoude hebben uit de praktijk van ondernemers een set van instrumenten en strategieën gefilterd. Deze instrumenten zijn onderverdeeld in zes groepen:

- structuurmaatregelen;
- vormen van samenwerken;
- extra toegevoegde waarde genereren per eenheid product of grond;
- innovatie;
- ruimtelijke ordening en kwaliteit;
- belonen en waarderen.

Binnen deze groepen zijn in totaal 27 instrumenten en strategieën beschreven, waarmee ondernemerschap en landschap kan worden versterkt.

Het doel van de regionale werkbijeenkomsten is om te onderzoeken welke instrumenten en strategieën vanuit de praktijk van ondernemerschap al worden gebruikt en in welke andere strategieën en instrumenten mensen graag aan de slag willen omdat zij die als een belangrijke uitdaging beschouwen voor de provinciale doelstellingen voor het mixlandschap.

De bijeenkomst is opgebouwd uit een drietal onderdelen:

1. Ondernemersprofielen: Ondernemers vertellen hoe zij hun bedrijf hebben ontwikkeld, welke afwegingen zij hebben gemaakt, welke rol het landschap daarin speelt, en welke ontwikkelingen zij in de toekomst graag zouden willen doormaken.
2. Uit deze ondernemersprofielen filteren we de strategieën en instrumenten die in de praktijk worden toegepast.
3. We bespreken strategieën en instrumenten waarmee we in de toekomst graag aan de slag willen.

We werken in twee gemengde groepen met mensen die professioneel met landschap bezig zijn en ondernemers.

Verslag regionale werkbijeenkomsten Mixlandschappen: NW Overijssel

Datum: 2 maart 2011

Locatie: Maargieshoeve, Kallenkote

Deelnemers

boer	Hems	Averink
boer	Martin	Hemmink
boer	Wim	Hargeerds
boer /locatie	Roelof	Visscher
leefbaarheid	Truus	Klein Wolterink
gemeente	Frans	Nije Bijvank
landgoed / TBO	Hans	Gierveld
landschap	Eibert	Jongsma
landschap	Harrie	Alberts
gebiedsontwikkeling	Gerko	Hopster
provincie	Hanna	van Vonderen
provincie	Paul	Scholte Albers
zorg	Tim	Jongman

Ondernemersprofielen: wat heb je bereikt, wat zie je op je af komen, wat doe je met het landschap

A.

Ondernemer heeft vanuit het niets een bedrijf op kunnen bouwen veelal met pacht en vrijwel zonder toeslagrechten. Zoon neemt het nu over en gaat op deze voet door.

Wat er aan komt, zijn de strengere mestnormen, waardoor je gedwongen wordt om te extensiveren. Dat maakt ook dat de koe in de wei alleen om die redenen al geen haalbare kaart meer is. De ondernemer is zeker geïnteresseerd in onderhoud van het landschap en dat gaat beter naarmate de melkprijs beter is en een vergoeding voor het onderhoud er tegenover staat.

Ondernemer en zoon hebben een tweede inkomen op het bedrijf door verhuur voor allerlei werkzaamheden.

B.

Een bedrijf dat in meerdere opzichten wordt beperkt in ontwikkeling. Het ligt in een waterwin-gebied dat beperkingen in gebruik met zich meebrengt. De vergoedingen daarvoor zijn ontoereikend voor de opbrengstderving. De waterwinning is een voorbeeld van een claim die van buitenaf op het gebied komt en het opbrengend vermogen negatief beïnvloedt. Daarnaast speelt rond het bedrijf de EHS en Natura 2000. De ontwikkelingen in de EHS zijn nu onzeker geworden.

Buiten dit zijn er de reguliere ontwikkelingen die op het bedrijf afkomen als de strengere mestnormen, het quotum dat wordt afgeschaft en de liberalisering van de wereldmarkt met grotere prijsfluctuaties.

Het bedrijf werkt nu aan een plan voor een andere opzet: een bedrijf geheel in dienst van natuurbeheer. Daarvoor wordt grond van particulieren en terreinbeheerders ingezet en het natuurdoel is vooral de weidevogels. Het plan is ontwikkeld tussen NM en ondernemer. Voor andere ondernemers kwam het onverwacht. Die hadden liever gezien dat het was ontwikkeld als een onderdeel van een integraler gebiedsproces, kan mogelijk alsnog worden gedaan.

C.

Heeft een bedrijf dat zich goed kan ontwikkelen. Zij hebben ook ervaren dat samenwerken voordelen kan hebben. Door in een combinatie te werken, ben je beter in staat om elkaars kwaliteiten te benutten voor de som van de twee bedrijven ($1+1=3$). Ondernemster benadrukt de noodzaak om alert te blijven reageren op signalen uit de samenleving. Voorkomen moet worden dat de melkveehouderij in dezelfde situatie terecht komt als de varkens en kippensector, waar emotie bedrijfsontwikkeling belemmert.

D.

Ondernemer boert redelijk extensief, heeft een robot met 60 melkkoeien. Hij heeft 26 ha huiskavel en 14 ha op afstand. Zijn bedrijf bevindt zich dichtbij de EHS en Natura 2000 gebieden.

E.

Ondernemer heeft een bedrijf op veen- en zandgrond. Hij heeft 120 melkkoeien en een vergunning voor doorgroei naar 400 koeien. Daarnaast heeft hij een B&B en wil hij een energietak opzetten met windmolens.

F.

Bedrijf met 220 melkkoeien en een zorgtak met theeschenkerij. Hij heeft 4 mensen in vaste en 11 in parttime dienst. Hij combineert zijn passie voor vee met die voor zorg, mede geïnspireerd door de familie. De bouw van een nieuwe stal in de dorpskom is mede gelukt omdat er intensief met de omgeving is samengewerkt. Ook nu nodigt hij mensen uit het dorp regelmatig op het bedrijf als onderdeel van zijn presentatie.

Strategieën en instrumenten

Aan de hand van deze ondernemersprofielen worden voor de komende jaren de volgende strategieën en instrumenten als belangrijk ervaren:

- Samenwerking tussen landbouw en natuur: het voorbeeld van NM en ondernemer B laat zien dat er vernieuwing mogelijk is in deze samenwerking. Enkele voorwaarden die zijn benoemd:
  - Is een goede kans voor de ondernemer voor goed ruwvoer en de verwachting is dat het binnen 10 jaar veel breder toegepast gaat worden.
  - Er moet voor beiden wat te winnen zijn.
  - Er zijn geen standaard recepten, alle papieren van beide partijen moeten op tafel, verborgen agenda's zijn uit den boze.
  - Vertrouwen is essentieel en dat vraagt transparantie.
  - Flexibiliteit in regelgeving.
  - Betrekken van andere ondernemers bij een dergelijke ontwikkeling.
- Koe in de wei. De kosten daarvan worden onvoldoende gedekt door de betalingen van de zuivelbedrijven. Het wordt gepresenteerd als een uiting van duurzaamheid, terwijl het de vraag is of het dat is. CONO heeft een betere vergoeding. Daarbij gaat het om én de koe in de wei én het volgen van een duurzaamheidsprogramma. Een bedrijf met 400 leden en 95% doet mee.
- Samenwerken door jongvee opfok uit te besteden: een manier om de druk op Natura 2000 gebieden te verminderen.
- Kavelruil: blijvend belangrijk, zeker voor NW Overijssel, waar het de vraag is of er een administratieve ruilverkaveling komt of dat het wordt aangepakt via vrijwillige kavelruil. Verwezen wordt naar situaties elders waar ondernemers het zelf regelen (Salland).
- Groenblauwe diensten: staan ondernemers positief tegenover want het is goed voor het landschap. De ondernemers willen daarin niet afhankelijk zijn van anderen. Als er een vergoeding tegenover staat maken zij er gebruik van.
- Waterbeheer: blauwe diensten komen nog weinig van de grond, staan ondernemers wel voor open;

- GLB toeslagen: goed om die te besteden aan maatschappelijk waardevolle diensten;

Overige SI's die de revue passeerden

Innovaties

- Melkrobot: is dit nog een innovatie?
- Voercentrum: vraagt om specifieke samenwerking in gebied, vertrouwen onderling. Anderen wat gunnen. Dat lukt niet overal.
- Ander type koeien in het natuurbeheer: is niet direct noodzakelijk, kan ook met FH.
- Biomassa verwerking: kan allerlei toepassingen hebben: vergisten, boxbedekking?

Toegevoegde waarde per m² of It

- Biologisch boeren: stuurt de markt, nu een wachtlijst van 25 ondernemers, maar groei zit er wel in. Vraag is wat het betekent voor natuur en landschap, in ieder geval de koe in de wei.
- Klompenpad: ervaringen ermee zijn teleurstellend, geld lost het probleem niet op.
- Recreatie op bedrijf: wordt nogal eens gedaan op de vrijkomende agrarische bebouwingen, maar ook op enkele melkveebedrijven. Net als met zorg geldt hier: er moet een goed plan zijn, je moet iets te bieden hebben en je moet er geschikt voor zijn.

Samenwerken

- Toegevoegde waarde op product vergroten (per liter of hectare): gebeurt ten dele in het gebied. Er liggen kansen voor uitbreiding. Er moet een goede tussenhandel zijn en wellicht dat toerisme nog een niet ontwikkelde markt voor deze producten is;
- Agrarische Natuur Vereniging en Natuurmonumenten, onderzoeken wat je aan elkaar hebt.
- Boeren en burgers: belangrijk om meer communicatie te organiseren, zodat er meer begrip over en weer ontstaat.
- Meerprijs voor een duurzaam product wordt ook als kans gezien door de ondernemers. Denk eventueel aan coöperatie;
- Adopteer een koe: past in een totaalconcept waarmee je meer met burgers doet.

Belonen en waarderen

- Landschap en ondernemerschap: uitdaging om landschap terug te brengen naar ondernemers en burgers en via biomassa en recreatie inkomsten te verwerven;
- Natuurschoonwet: beperkt je te veel in mogelijkheden. Je komt met kavelruil in de problemen.
- Zonnepanelen op het dak: kan nu nog niet uit. Impact is er, maar wat vinden we ervan? Meer ambitie met vergisten.

Ruimtelijke ordening en kwaliteit:

- Inrichting van het bouwblok: de vraag is of melkveehouders het belang hiervan niet onderschatten, denk ook aan de discussie over megastallen en verlichting in het landschap. Voor het imago van de landbouw is het belangrijk.
- Het komt voor dat ondernemer en omwonenden het eens zijn over een bepaalde ruimtelijke ontwikkeling, maar dat dan alsnog de gemeente het niet wil honoreren.

Conclusies uit de rapportages van beide groepen:

Instrumenten waarmee deelnemers aan de slag willen (zou moeten sporen met de voorgaande lijst?)

1. **Gebruik van biomassa uit de natuur en landschap**, zo mogelijk in combinatie met voercentrum.

Beheersgras is te gebruiken voor meerdere doeleinden: voeding, strooisel, brandstof, e.d.

2. **Toegevoegde waarde aan product geven:** duurzaamheid, zo mogelijk in combinatie met omgeving.
3. **Vrijwillige kavelruil**
4. **Samenwerking landbouw en natuur.** Zaak is om een business case te maken voor het idee van het natuurbedrijf.
5. **Blauwe diensten**
Idee eigenaar: Waterschap
6. **Landschap op de kaart.** De kwaliteiten van het landschap in deze streek worden door deskundigen volop erkend. Maar mensen in het gebied zijn zich mogelijk onvoldoende bewust daarvan. De gemeente is er ook in geïnteresseerd.

Verslag regionale werkbijeenkomsten Mixlandschappen: ZW Twente

Datum: 3 maart 2011

Locatie: Wijngaard Hof van Twente, Bentelo

Deelnemers

boer	Hems	Averink
boer	Martin	Hemmink
boer	Wim	Hargeerds
boer /locatie	Roelof	Visscher
leefbaarheid	Truus	Klein Wolterink
gemeente	Frans	Nije Bijvank
landgoed / TBO	Hans	Gierveld
landschap	Eibert	Jongsma
landschap	Harrie	Alberts
gebiedsontwikkeling	Gerko	Hopster
provincie	Hanna	van Vonderen
provincie	Paul	Scholte Albers
zorg	Tim	Jongman

Ondernemersprofielen: wat heb je bereikt, wat zie je op je af komen, wat doe je met het landschap

Ondernemersprofielen: wat heb je bereikt, wat zie je op je af komen, wat doe je met het landschap

A.

Ondernemer heeft vanuit het niets een wijnbedrijf opgebouwd. Begonnen met een paar ha grond, druiven geplant, bouwvergunning verworven voor schuur, later woonhuis. Dan: 3.5 ha is niet genoeg om van te leven, dus opschalen en verwante neventakken ontwikkelen: wijn maken voor derden, handelsbedrijf, zorgtak, e.d. Inmiddels worden er voor 15 ondernemers van in totaal 50 verschillende soorten druiven wijn gemaakt. Er moet nu een afzetkanaal komen.

Twee belangrijke voorwaarden voor het succes om het van de grond te krijgen:

- Wethouder die het ziet zitten en alle ambtelijke aarzelingen ter zijde schuift.
- Van begin af aan open kaart naar de omgeving, argwanende burens zijn er nu trots op en ambassadeurs van het bedrijf.

Rol landschap: het landschap past bij het product en vice versa. Je verkoopt mede de beleving. Wijn moet in open landschap, niet te dicht bij bos.

B.

Ondernemer heeft een bedrijf met 60 melkkoeien op 34 ha grond en vrijwel eenzelfde aantal jongvee. Daarnaast is het hoofdgebouw van de oorspronkelijke boerderij omgebouwd voor verblijfsrecreatie (max. 15 personen). Dit is gebeurd met een bijdrage van de EU via de provincie. De ondernemer ziet een belangrijke meerwaarde van koeien in de wei, ook voor de natuur. Koeienvlaaien en afrasteringen zorgen voor micro milieus die allerlei planten en beesten kunnen aantrekken. Weidegang belonen moet gebeuren uit vrije wil.

C.

Ondernemer heeft .. koeien en het land op verschillende afstanden liggen. Daar heeft hij op zich niet zo veel problemen mee, zij het dat hij door de ligging van de infrastructuur veel

grote omwegen te maken. Van het landschap moet je een kans zien te maken, meer dan een bedreiging. Dat kan onder andere door deelname aan landschapsonderhoud.

D.

Melkveebedrijf met tak verblijfsrecreatie. Begonnen met 15 ha, verdeeld over 13 percelen. Nu 40 ha, waarvan 32 in eigendom en 20 ha huiskavel. Het enige bedrijf tussen Enschede en Hengelo. Moeilijk om op te schalen, gegeven de ligging. Kunnen nog van 60 -> 80 koeien. Zoon overweegt bedrijf over te nemen, een inkomen uit bedrijf is genoeg.

Ondernemer is geboeid door cultuurhistorie, eerste die groenblauwe diensten contract van de gemeente Enschede ondertekende en toen kwam het VAB (Vrijkomende Agrarische Bebouwing) beleid van de provincie Overijssel langs en was het idee voor Kotman's Spieker geboren: appartementen met maximaal 12 bedden. Door uitstraling en authenticiteit een aantrekkelijk product voor mensen uit het hogere segment van de markt en internationaal. In eerste instantie onderzocht of aansluiting bij het Droste complex een mogelijkheid was, maar paste niet. Droste heeft vervolgens wel geadviseerd voor aansluiting bij een boekingsbureau. Groenblauwe diensten, voortbouwend op een bedrijfsnatuurplan: poelen, houtwallen, wandelpad, solitaire bomen.

Nu bezig om zaak onder NSW te brengen en daarvoor grond gezocht van BBL om natuur op te vestigen.

In deze ondernemersprofielen komen de volgende Strategieën en Instrumenten (S/I) voor:

- vrijwillige kavelruil, een onderwerp dat constant aandacht verdient;
- groenblauwe diensten: landschapsbeheer;
- zorg op bedrijf;
- recreatie op bedrijf;
- nieuwe teelten;
- ketenontwikkeling voor product;
- natuurschoonwet;
- koe in de wei;
- klompenpad;
- toeslag GLB: in de toekomst inzetten voor beheer van landschap.

Overige S/I's:

- Duurzaam boeren wordt steeds belangrijker. Efficiëntie van 40% voor gebruik van stikstof kan worden gehaald door koeien op stal, in de wei is het 30%.
- Zeer terughoudend zijn met subsidies: de markt het werk laten doen, niet mee bemoeien.
- Jongvee opfok uitbesteden: kan juist voor bedrijf dat klem zit, enige lucht geven.
- Landschapsbeheer: is een vak, een goede training kan bijdragen aan kwaliteit van beheer en onderhoud. Met vrijwilligers werken is een optie, maar moet je ook liggen.
- Ruimte voor bedrijfsverplaatsing.
- Gemengd bedrijf: de vraag is of dat op schaal van gezinsbedrijf de beste strategie is of dat je op een hoger schaalniveau naar een samenstel van bedrijven moet kijken.
- Adopteer een koe: moet in totaalconcept passen.
- Zonnepanelen: liggen er al, markt werk laten doen.
- Voercentrum: past dat wel in het landschap, niet te industrieel?
- Bi-locaties: voor jongvee voor de hand liggend. In geval van melkvee op twee locaties, wat is dan de meerwaarde boven samenwerken tussen twee ondernemers?

Nieuwe teelten, c.q. meer rendement per m²:

- Waarom wel druiven en geen boomteelt?
  - Wijnbouw is eten, hoort bij landbouw, bestond al in de 14^e eeuw. Essen zijn er om voedsel te produceren.
  - Het is iets visueel, beleving, dus landschap.

- Associatie met rooibouw op de bodem zoals gladiolen en bollen.
  - Conclusie: randvoorwaarden zoals duurzaamheid (milieu) en inpassing in landschap.
-

Conclusies uit de rapportages van beide groepen

1. **Gebiedsorganisatie rond landschap.** Kunnen beslissingen over inrichting en beheer van het landschap aan bewoners en ondernemers in het gebied worden overgelaten? Randvoorwaarden om mee te geven: inhoudelijke kaders en eisen aan het lokale proces. Idee eigenaar: Eibert, Roelof, Martin, Hanna, Truus
2. **Systeem innovatie in de landbouw.** Welke nieuwe bedrijfsconcepten kunnen de rentabiliteit van bedrijven bevorderen binnen de gegevens van het landschap? Hierbij wordt bijvoorbeeld gedacht aan de mogelijkheid om de bedrijfsgebouwen naar het land te brengen, i.p.v. andersom. Maar zo zijn er meer. Idee eigenaar: Gerko, Martin, Wim
3. **Initiatieven in de relatie stad - platteland.**
Idee eigenaar: Boudewijn, Hems
4. **Afwegingskader dynamiek in mixlandschappen & kwaliteitsimpuls.**
Idee eigenaar: Frans, Tim, Hanna
5. **Vermarkten van producten en diensten (incl. GLB)**
De producten uit de landbouw zouden meer kunnen opbrengen door het landschap onderdeel te maken van de marketing.
6. **Financiële meerwaarde ontlenen aan ontwikkelingsmogelijkheden binnen voormalige agrarische gebouwen (bedrijf vestigen in ruil voor.....)**

Verslag regionale werkbijeenkomsten Mixlandschappen: Salland

Datum: 4 maart 2011

Locatie: zuivelboerderij De Aanvang

Deelnemers

boer	Berrie		Klein Swormink
boer	Hans		Nijkamp
boer	Jan-Hein		Nikkels
boer	Gerrit		Tuten
boer	Eduard		Wullink
boer / locatie	William & Liesbeth		Mensink - Grijsen
gemeente	Vincent		Breen
gemeente	Derk	van	Dijken
landschap	Jetty		Looijenga
landschap	Judith		Snepvangers
landschap	Rob	le	Rutte
landschap	Bernard		Heijdeman
gebied	Saskia		Bemer
provincie	Hanna	van	Vonderen

Ondernemersprofielen: wat heb je bereikt, wat zie je op je af komen, wat doe je met het landschap

A.

Ondernemer heeft een bedrijf op twee locaties: een voor het moedervee en een voor het jongvee. Hij heeft een stal voor 230 koeien en wil doorgroeien naar 350 stuks vee. De consequentie is dat hij voer aankoopt (en mest afvoert). Dat zal in de toekomst niet anders zijn. Voor dat voer kijkt hij nadrukkelijk ook naar natuurgebieden. Hij heeft zelf al een flink deel van zijn grasland onder weidevogelbeheer. Maar in de toekomst komt er nog meer natuurland in de omgeving als de by pass in de uiterwaarden is gerealiseerd. Hij zoekt naar combinaties van aankoop van verschillende vormen van ruwvoer in combinatie met natuurgras. Om de groei te kunnen realiseren met minimale arbeid is hij op zoek naar simpeler koeien die minder werk vragen.

B.

Ondernemer heeft ontwikkeld naar 120 koeien en wil doorgroeien om meer los te komen van het bedrijf. Ook om te kunnen anticiperen op innovaties als mestverwerking is een opschaling nodig. Binnen zijn bedrijf benut hij 10 ha natuurgras en doet verder aan landschapsonderhoud. Hij heeft ca. € 45000,- moeten investeren in de realisatie van een groter bouwblok. Daar zit wat hem betreft een probleem: ruimte geven op het bouwblok om uiteindelijk ruimtelijke kwaliteit te kunnen realiseren. Alles op 1.5 ha proppen wordt het ruimtelijk niet beter van. Er zijn opmerkelijke verschillen tussen gemeenten hoe wordt omgegaan met aanvragen voor grotere bouwblokken. Aankleding van bouwblokken is bij ondernemers geen bezwaar, mits het flexibel groen is.

C.

Ondernemer heeft drie bedrijven in een business: een vleesveebedrijf, een recreatiewoning en een communicatiebedrijf. Het vleesvee bestaat uit de Brandrode runderen die een belangrijk deel van hun kost verzamelen uit natuurterreinen. Hij verhuurt de kudde aan terreinbeheerders en stemt de fokkerij ook af op dat doel (hoge zelfredzaamheid e.d). Dat genereert een

uniek product: biologisch en uit een mooi landschap. De ondernemer probeert dat nu exclusief te vermarkten en heeft daarvoor met collega's een eigen keten opgebouwd. Vanaf half maart is het vlees verkrijgbaar in de Plus Supermarkt in Deventer.

D.

Ondernemer melkt 75 koeien en heeft in 2004 een keus gemaakt om bedrijf uit te breiden met een winkel waar zuivel en vlees wordt verkocht. Van het een komt het ander: er is nu een ontvangstruimte bovenin de ligboxenstal, waar o.a. kookcursussen worden gegeven. Door al deze activiteiten is er veel interactie tussen burger en boer ontstaan. Ondernemer is terughoudend met subsidies die hem vastleggen, maar de contracten vanuit de groenblauwe diensten van de provincie zijn voldoende flexibel. Hij zoekt nadrukkelijk naar een balans tussen allerlei zaken en heeft bijvoorbeeld de jacht opgezegd.

E.

Een leghennenbedrijf met 38.000 Freilandhennen. In 2004 is bedrijf overgenomen. Het bedrijf heeft zich de afgelopen jaren flink ontwikkeld: van 10.000 naar 38.000 dieren. Er zijn plannen om door te groeien naar 90.000 kippen met een arbeidskracht in dienst, zodat de ondernemer wat meer los kan komen van het bedrijf. Hij besteedt veel aandacht aan milieu en welzijn. Zo heeft het bedrijf een 1.5 ha vrije uitloop, waar meerdere grondsluipers hun buit in vinden. Het vraagt om een enorme inspanning om te komen tot een dergelijke bedrijfsontwikkeling. De omgeving is zeer kritisch. De ondernemer heeft daarvoor onder andere excursies met de buurt naar andere bedrijven georganiseerd.

F.

Ondernemer heeft een bedrijf met inmiddels een 200 melkkoeien en verdeeld over twee locaties. Hij heeft ook twee opvolgers en daarnaast is op een locatie een voorziening voor verblijf-recreatie ontwikkeld mede met steun van de provincie. Het bedrijf is redelijk extensief, heeft een deel van de grond in pacht. Experimenteren zit de ondernemer en zijn familie in het bloed. Zo worden nieuwe rassen ingekruist in het melkvee om de veestapel robuuster te maken en wordt gezocht naar eenvoudige manieren om op het bedrijf schoner oppervlaktewater te produceren.

In deze ondernemersprofielen komen de volgende Strategieën en Instrumenten (S/I) voor:

- bouwblok ontwikkeling;
- innovaties: koevariëteit, mestverwerking;
- samenwerking, bi-locaties;
- toegevoegde waarde aan product geven;
- groenblauwe diensten: landschapsbeheer;
- waterbeheer.

Overige S/I's:

- voercentrum kan een waardevolle innovatie zijn;
- GLB: inzetten voor landschappelijk waardevolle gebieden.

Conclusies uit de rapportages van beide groepen

Kernpunten voor conclusie en uitwerking:

- Bouwblokontwikkeling. Gemeenten verschillen in de omgang hiermee. Burgers zijn stakeholders als het gaat om vergunningverlening. Investeren in die relatie is daarvoor belangrijk. Is het haalbaar en wenselijk om bouwblok ontwikkelingsgericht te sturen via een lokaal initiatief? Leren van ervaringen bij verschillende gemeenten en elders kan helpen. Deze werkwijze wordt ook toegepast bij Salland Waterproof.

- PR als onderdeel van de bedrijfsvoering. Gegeven de nadrukkelijke aanwezigheid van (mondige) burgers is het voor agrarische ondernemers inmiddels een vanzelfsprekendheid om aan PR te doen. Dit gebeurt op uiteenlopende manieren van het plaatsen van een bankje met prullenbak op het land, ontvangen van schoolklassen, koepromenade, etc. Zeker in Salland lijkt dit belangrijk door de uiteenlopende wensen van boeren en burgers.
- Voercentrum. Daar is concreet belangstelling voor, o.a. om ook natuurgras in op te kunnen nemen. Er is al ervaring met gemeenschappelijk inkopen van voer en machines.
- Verkennen van mogelijkheden voor kleinschalige gebiedsontwikkeling met oog voor kwaliteit van landschap, natuur en milieu.
- Vermarkten van het landschap via het product. Salland heeft een mooi landschap en de uitdaging is om producten die regionaal worden afgezet te branden met dit landschap en daardoor een meerprijs te verwerven. Dit pakt een van de ondernemers nu op met PLUS, een spannend experiment.
- Boeren en natuurbeheer combineren. Dit onderwerp is hier actueel op verschillende plaatsen. Het gaat niet alleen om deelname van boeren in het natuurbeheer, maar ook om natuur en landschapskwaliteit toe te voegen aan het cultuurlandschap.
- Vele van deze onderwerpen hebben een bredere reikwijdte dan alleen de mixlandschappen.

Bijlage: Stichting IJssellandschap

De Stichting kon niet deelnemen aan de bijeenkomst van Salland. Gegeven hun rol in aansturing van beheer en landschap in Salland, heeft een interview plaatsgevonden met Jaap Starckenburg, waarvan hieronder de belangrijkste conclusies.

Bedrijfsvoering op landgoederen

SIJ ziet een groeiende diversiteit op haar pachtbedrijven. Van grootschalige melkveehouderij tot nieuwe vormen van natuurmelkveehouderij. Sturing op bedrijfsvoering kan vooral als bedrijven vrijkomen. Bedrijven kunnen zich ontwikkelen, mits er een bedrijfsplan onder ligt. SIJ ondersteunt soms door onderpand te verlenen bij financiering. Pacht prijzen worden in principe de reguliere pacht prijzen van de Pachtcie gevolgd. Bij oncourante percelen wordt korting op pacht prijs gegeven.

Landschap

Landschapsonderhoud is niet per definitie verplicht. Wel worden stimuleringsmaatregelen geëntameerd, zoals Kostbaar Salland: een fonds voor onderhoud van het landschap.

Suggesties voor initiatieven, waaraan IJssellandschap graag wil bijdragen:

1. **Werken met gedeelde locaties.** Het kan zijn een splitsing van moederbedrijf en jongveebedrijf, maar ook bilocaties zijn voorstelbaar.
2. **Robuust netwerklandschap.** Het bedrijf heeft behoefte aan grond vanwege de mestafzet, uit oogpunt van productie is wellicht niet altijd alles nodig. Waarom dan niet een grove structuur opzetten met groenblauwe dooradering: Linten in het landschap die voldoende breed zijn om ook een connectieve functie voor natuur te geven. Dat kan in de praktijk betekenen dat landschapselementen worden verschoven via iets als een saldo benadering.
3. **Landbouw & natuur.** Herontwikkel het landbouwbedrijf dat natuur produceert (vgl., de Natuurderij). De economie terugbrengen in het natuurbeheer en zorgen dat landbouw en natuur integraal op een bedrijf worden aangepakt.

Verslag regionale werkbijeenkomsten Mixlandschappen: Vecht

Datum: 9 maart 2011

Locatie: Landgoed Vilsteren, Dalfsen

Deelnemers

Agrariër	Stefan		Laarman
Agrariër	Cindy		Simons
Agrariër/camping	Anton		Roddenhof
Agrariër/natuur	Berend Jan		Warmelink
Agrariër/recreatie	Arjan		Veurink
Agrariër/vermarketing	Bram	de	Lange
Burger/NMO	Hein		Kuijper
Gemeente	Leonie	van	Dam
Gemeente Hardenberg	Jan	van der	Giessen
Landgoed + locatie	Hugo		Vernhout
Natuur / water	Jan Hermen		Kat
Org.	Henk		Kloen
Org.	Jantine		Schinkelshoek
Org.	Annemiek	van	Engen
Prov. Overijssel	Paul		Scholte Albers
Prov. Overijssel	Hanna	van	Vonderen
Stimuland	Truus		Klein Wolterink
Zorg NTgroep	Jan		Nijhuis

Ondernemersprofielen: wat heb je bereikt, wat zie je op je af komen, wat doe je met het landschap

A.

Bedrijf is omgeschakeld naar biologisch, heeft melkquota van 2 bedrijven in de buurt overgenomen en werkt samen met deze bedrijven. Ook wordt natuurgrasland langs de Vecht gepacht/beheerd. Dit levert –ook voor de toekomst - voldoende inkomensmogelijkheden voor de twee mensen. Ambitie naar de toekomst: hogere meerwaarde creëren, door natuurzuivel te produceren, en te verkopen als Vechtdal product. Zoekt naar (1) mogelijkheden voor eigen afzet via cateraars of grotere instellingen, (2) collega's die dezelfde ambitie hebben. Wil ten slotte bedrijfsstructuur verbeteren door uitruil van gronden met natuurorganisatie.

B.

Heeft bedrijf met ca. 80 koeien, levert aan CONO met meerprijs van 1 cent/liter melk voor weidegang en duurzaamheidsprogramma, en heeft daarnaast boerderijcamping. Heeft bedrijf vergroot (grond, melkquotum) zodat zoon hem kon opvolgen. Ondernemer daagt overheid uit om bedrijven meer ruimte in de ruimtelijke ordening te bieden voor extra takken op het bedrijf.

C.

Heeft melkveebedrijf met goede kavelstructuur en voldoende productieruimte om te groeien van ca. 80 naar ca 110 koeien; voldoende voor gezinsbedrijf. Dit kan geleidelijk als melkquotum wordt afgeschaft. Ambitie is verduurzamen en gebruik van innovaties, zoals robot of GPS sturing bij beweiding.

D.

Heeft een gemengd bedrijf met vleesvee, akkerbouw en sierheesters. Het bedrijf heeft geen mooie verkaveling, bedrijfstechnisch gezien is verhuizen de meest effectieve oplossing maar doordat hij graag in de Vechtdal recreëert blijft hij hier zijn bedrijf voortzetten. Doordat hij is vastgelopen met de vleesvee en akkerbouw is hij intensieve teelt gaan toepassen in de vorm van sierheesters. Hierdoor wel meer contact met de burens gekregen omdat er veel jongeren bij hem komen werken.

E.

Heeft een gemengd bedrijf met melkvee en slachtkippen. Het quotum is 850.000kg melk dat afgezet wordt aan CONO met ambitie om uit te breiden. Bedrijf maakt gebruik van robot melken. De slachtkippentak (9000) ligt aan de andere kant van de weg. Knelpunt: nu liggen drie intensieve bedrijven dicht op elkaar, uitplaatsing van een ervan naar een verderop gelegen LOG gebied zou beter zijn. Bedrijf verwacht in de toekomst paardenhouders aan te trekken (?).

F.

Het bedrijf met 1.000.000 kg melkquotum, 35 ha cultuurgrond en 5 ha bos gelegen in de EHS en N2000 gebied is beëindigd. De eigenaar met z'n twee zoons als opvolgers verhuist naar elders in het Vechtdal om daar een nieuw bedrijf te beginnen.

Toegepaste strategieën en instrumenten

De ondernemers passen de volgende strategieën toe:

- Geleidelijk bedrijf vergroten.
- Diversificeren van productie (gemengd bedrijf) en/of overschakelen op producten met grotere productiewaarde per kg product.
- Toegevoegde waarde product vergroten via de keten (CONO, biologisch).
- Toegevoegde waarde product vergroten door zelf te vermarkten en samenwerking met terreinbeheer aangaan.
- Grond voor extensieve productie "verwerven" (in gebruik nemen) door samenwerking met terreinbeheerder.

Instrumenten die zij hierbij gebruiken:

- Innovaties, met name melkrobot.
- Samenwerking met terreinbeheerders zoeken.
- Samenwerking met collega-boeren en lokale afnemers voor vermarkting met meerwaarde.
- Kavelruil (inclusief natuurgrond erin betrekken).
- Biologisch produceren.
- Samenwerken in vermarkten van landschap (Groene Marke, Dianthus).
- Recreatie op bedrijf.
- Bouwblokontwikkeling.
- Bedrijfsverplaatsing.

Belangrijke instrumenten voor de toekomst

De instrumenten zijn vooral vanuit het perspectief van de ondernemers besproken, met aanvulling en reacties van de niet-agrarische ondernemers hierop. In het algemeen is geconstateerd dat agrarisch ondernemerschap sterk afhankelijk is van ligging van het bedrijf, kennis/vakmanschap, ondernemerschap (kansen willen zien), leeftijd en opvolging. In de jongste landschappen (heide- en veenontginningsgebieden) in deze regio ziet de melkveehouderij goede groei mogelijkheden met behoud van landschapskwaliteit. In de rivier/beekdalen werd meer druk op de grondmarkt ervaren, maar ook kansen voor om als agrariër aan natuurbeheer een recreatieve diensten te doen.

Men ervaart men ruimtelijke ordening en natuur- en milieuwetgeving vaak als beperkende factor voor bedrijfsontwikkeling. De indruk bestaat dat ruimtelijke ordeningsregels ten aanzien van recreatie en huisverkoop in het agrarisch gebied van Ommen strak zijn om de middenstand te beschermen.

De volgende instrumenten zijn wat uitgebreider besproken. Bij een aantal daarvan hebben deelnemers aangegeven dat zij graag betrokken willen worden bij een verdere uitwerking.

Samenwerken

- Samenwerken tussen boeren en recreatieondernemers in vermarkten van producten en ontwikkelen van arrangementen. Er is nu samenwerking op kleine schaal, maar het kot nog niet voldoende van de grond. Er moet vertrouwen worden opgebouwd dat verschillende bedrijven elkaar kunnen versterken. "Zoek meer samenwerking met bijv. campings, restaurants, winkelbedrijven, wellness- en gezondheidscentra en zie de gemeenschappelijke voordelen". Voor recreatiebedrijven in het Vechtdal zijn er kansen om zich meer te profileren door samen te werken en zich te richten op de omgeving, en zo daling in het aantal overnachtingen te keren.
- Samenwerking met terreinbeheerders moet verder worden uitgebreid, te koppelen aan systeeminnovatie voor "natuurbedrijven".
- Samenwerking met collega-boeren en lokale afnemers voor vermarkting met meerwaarde moet verder worden verbeterd en uitgebreid. Er liggen kansen om het landschap mee te vermarkten, met andere woorden "het gemengde bedrijf nieuwe stijl vermarkten". "Zoek samenwerking met collega's, bijv. door oprichting van coöperaties nieuwe stijl".
- Ontwikkelen van imago landbouw is belangrijk om bedrijfsontwikkeling mogelijk te maken.
- Als kansrijk voor samenwerking en verbreding zijn genoemd zorg, natuur, streekproducten, en vermarkting.

Ruimtelijke ordening en landbouwstructuur

- Flexibel R.O. beleid: juist in een mixlandschap moet het mogelijk zijn te switchen naar een ander type bedrijf, ook van bijv. agrarisch naar recreatief. Het huidige beleid is veel te rigide en bemoeilijkt kleine omschakelingen zoals opzetten van een verbredingstak. Bij dit flexibel beleid mogen wel randvoorwaarden voor inpassing/bijdrage aan het landschap geformuleerd.
- Ontwikkelen van lokaal platform dat in staat is consensus te bereiken over gewenste ontwikkelingen in een gebied binnen landschappelijke kaders. Dit raakt ook aan samenwerkingsthema's vertrouwen en imago.
- Kavelruil: Kleinschalige vrijwillige kavelruil, onderling tussen boeren, met minimale overheidsbemoeienis wordt belangrijk geacht. Aan de andere kant zou ook de overheid een faciliterende rol kunnen spelen met eigen gronden. Bijvoorbeeld plekken die voor boeren niet interessant zijn (zoals natte plekken) zou je kunnen ruilen tegen 'goede gronden' en van die niet voordelige gronden natuur maken. Kavelruil is voor diverse bedrijven nuttig instrument om tot besparing in transport en arbeid te komen.
- (Kleinschalige) Kavelruil en bedrijfsverplaatsing koppelen aan gebiedsontwikkeling: deze instrumenten moeten worden ingezet omdat meerdere bedrijven, ook de niet direct betrokkenen, er baat bij kunnen hebben, en ook andere doelen dan agrarische (natuur, water) kunnen worden gerealiseerd.

Belonen en waarderen

- Compensatie voor landschap op het bedrijf via verevening. Het landgoed hanteert een benadering waarbij beperkingen die bedrijven hebben (houtwallen, kavelstructuur) worden gecompenseerd in een lagere pachtprijs.
- Blijvende beloning voor landschaponderhoud als groene dienst, of in de toekomst via nieuwe GLB beleid.

Verslag regionale werkbijeenkomsten Mixlandschappen: NO Twente

Datum: 10 maart 2011

Locatie: Droste's logeren en dineren, Tubbergen

Deelnemers

Agrariër	Jos	Elderink
Agrariër	Gerard	Pegge
Agrariër melkvee, wonen	Gerald	Elferink
Agrariër rundvee/varkens	Jan	Broenink
Bosgroep	Theo	Keizers
Burger / NMO	Wim	Hueck
Dorpsraad	Huub	Stevelink
Gem. Losser	Adrie	Rodenburg
Gem. Tubbergen	Marcel	Nolten
Horeca + locatie	Harald	Droste
Landschap Overijssel	Eibert	Jongsma
CLM	Henk	Kloen
CLM	Elisa	de Lijster
Paardenhouder	Jeroen	Groener
Prov. Overijssel	Paul	Scholte Albers
Prov. Overijssel	Paul	Mathijssen
Waterschap	Leo	Heitbrink

Ondernemersprofielen: wat heb je bereikt, wat zie je op je af komen, wat doe je met het landschap

A.

Dit is een biologisch melkveebedrijf, met Natuurmonumenten als buur. Het heeft ook grond van NM in gebruik; o.a. graanvelden. De helft van de koeien staat op stro, dat weer gebruikt wordt als vaste mest op land, waardoor het bodemleven van de grond verbeterd wordt. Aanleiding/drijfveer om van gangbaar naar biologisch te gaan was de gezondheid van de dieren, niet de meerwaarde van de melkprijs. Na omschakeling zijn de veeartskosten geleidelijk gedaald, nu zijn er alleen nog kosten voor ontwormen van pinken en bedrijfsbegeleiding. De weerstand van de koeien verbetert door met robuustere rassen te kruisen. De melkkwaliteit is verbeterd (hogere gehalten vet en eiwit), daarmee krijgt hij dus een hogere prijs. Hij doet ook aan educatie met een puzzeltocht (schoolklassen), volgende week komen er twee klassen uit Enschede om boter te maken van melk (workshop). Daarnaast heeft hij ook wandelpaden op het land opengesteld.

C.

Melkveebedrijf met ca. 100 koeien, uitbreidingsplannen naar ca. 180 koeien. De agrariër zit daarnaast in de dorpsraad, die zich inzet voor de leefbaarheid van dorpen. Zijn visie en strategie: niet inzetten op verbreding, maar op doorgroei.

D.

Melkveebedrijf in maatschap met familie. Laatste jaren met diverse instanties en overheden in contact geweest over een gebied grenzend aan zijn bedrijf. Het plan is dat gebied natuurbestemming te geven, wat een belemmering kan vormen voor bedrijfsontwikkeling. Het bedrijf gaat op zoek naar mogelijkheden om van deze potentiële bedreiging een kans te maken. "Wij

proberen te kiezen voor een win-win". "Als het niet linksom kan, dan rechtsom". Nu doen zij aan natuurbeheer op grond van buurman, ze zouden dit ook kunnen doen op eigen of aangrenzende grond.

E.

Melkveebedrijf met ca. 100 koeien. De ondernemer wil in de toekomst nog beperkt groeien tot max. 120 koeien. Meer groei is niet nodig, en als je het al wilt moet je een sprong maken naar nog eens 100 koeien erbij om de benodigde extra arbeid/werknemer te kunnen betalen. Hij kan goed uit de voeten met huidige bouwblok en verkaveling, en ziet hetzelfde bij bedrijven in zijn naaste omgeving. Hij wil het landschap in tact laten. Met technische innovaties (melkrobot, wellicht voercentrum) en zeer beperkte intensivering kan het bedrijf rendabel blijven en geleidelijk aan verduurzamen. Hij nodigt graag mensen uit om zijn bedrijf te laten zien via open dag.

F.

Dit bedrijf is een maatschap van vader met twee zoons. Het bedrijf heeft twee locaties 1 kilometer uit elkaar: Biologisch melk- en vleesvee (blaarkoppen) en tussensegment varkens (Stichting Maatschappijbewust Varkensvlees, met afzet naar o.a. Jumbo, Keurslagers, Huis van Beleg). Rundvlees van ossen uit natuurterrein wordt binnenkort verkocht via Stichting Natuurboeren, opgezet vanuit Echt Overijssel!. Biodiversiteit en landschap ziet hij als onderdeel van de productie. Zo wil hij ook houtsnippers uit houtsingels gaan gebruiken als strooisel in de stal. De toekomst ziet hij in verdere vermarkting van producten voor meerwaarde, in combinatie met verduurzaming en natuurbeheer.

G.

Een melkveebedrijf van ca. 50 ha en 120 melkkoeien. De ondernemer vindt verdere groei niet wenselijk, de kosten zullen harder groeien dan de opbrengsten. Hij wil bijdragen aan natuur en landschap door -via Koeien&Kansen – nog efficiënter om te gaan met voer en mest dan hij als voorloper nu al doet. Zo moet een intensief melkveebedrijf nabij N2000 gebieden mogelijk blijven. Ook beheert hij enkel akkers voor Staatsbosbeheer en onderhoudt hij eigen houtwallen en bosjes. De extra arbeid die dat kost leveren deels jongeren die in Leerwerktrajecten (ZMLK) meedraaien op het bedrijf. Hij wil de samenwerking met terreinbeheerder en zorg/onderwijs uitbreiden.

H.

Samen met zijn vrouw heeft deze ondernemer in 8 jaar tijd een paardenhouderij (fokkerij en pension) opgebouwd, met ca. 70 paarden. Daarvoor is een flinke nieuwe stal gebouwd, er zijn weiden voor groepsbeweiding, veel aandacht voor dierenwelzijn, en met uitstraling van het bedrijf ook voor beplanting en inpassing in het landschap. Als je maar creatief bent en professionele adviseurs inschakelt, is er altijd wel een oplossing te vinden. Knelpunten zijn nog wel dat pensionpaarden niet als vee maar als huisdieren worden bestempeld in het beleid, en dat het bedrijf een grote arbeidsbehoefte heeft van 4 fte, maar geen extra bedrijfswoning mag bouwen.

I.

De herberg van Harald Droste profileert zich met rust, ruimte en uitzicht. Dat komt ook tot uiting in het gebruik van regionale producten en het ontwikkelen van arrangementen met agrariërs in de omgeving, incl. boerenlodges op de boerderij. Hoewel nog lang niet alle recreatiebedrijven hier mee bezig zijn, ziet hij wel grote kansen voor meer arrangementen en regionale kwaliteitsproducten.

Toegepaste strategieën en instrumenten

De ondernemers passen de volgende strategieën toe:

- Geleidelijk bedrijf vergroten.
- Diversificeren van productie (gemengd bedrijf) en/of overschakelen op producten met grotere productiewaarde per kg product.
- Toegevoegde waarde product vergroten via een keten, w.o. biologisch, recreatie.
- Toegevoegde waarde product vergroten door zelf te vermarkten.
- Grond voor extensieve productie “verwerven” (in gebruik nemen) door samenwerking met terreinbeheerder.

Instrumenten die zij hierbij gebruiken:

- Innovaties, waaronder veranderen van koevariëteit, melkrobot, natuurproductie.
- Kavelruil (inclusief natuurgrond erin betrekken).
- Bouwblokontwikkeling.
- Samenwerking met terreinbeheerders.
- Samenwerken met burgers door o.a. recreanten en schoolklassen te ontvangen.
- Opzetten van recreatie- of zorgtak.
- Bedrijf openstellen voor recreatie (wandelpaden).

Thema's waarmee men verder aan de slag wil

1. Samenwerking

Samenwerken in vermarkten van producten

Het starten van een samenwerkingsverband om TWENTE collectief te vermarkten vanuit landbouw, horeca en retail (keten), recreatie. De terreinbeheerders, maatschappelijke organisaties en burgers kunnen ook een rol spelen. TWENTE moet een sterk merk worden voor regionale producten, recreatie en toerisme. Concrete handreikingen:

- Kies de regio niet te klein om massa/omzet te kunnen halen, en landelijk bekend te kunnen worden; dus liefst heel Twente; heel Overijssel is weer te groot en te weinig herkenbaar.
- Initiatief vanuit ondernemers opzetten.
- Begin een vijftal kernwaarden te benoemen als marktkwaliteiten (usp's).
- Ambitie op termijn: Twente als kwaliteitsmerk voor regionaal voedsel (mag ook dieper Nederland in verspreid) landschap, toerisme en recreatie.
- Begin met een kleine maar gevarieerde groep ondernemers (juist ook recreatie/vermarketing er bij) die hiervoor enthousiast is.
- Een initiatief moet groeien; de overheid kan steunen met promotie en samenwerking te stimuleren.
- Vermijd valkuilen van eerdere mislukte samenwerkingen (zoek uit wat die waren), benut successen van –nu nog weliswaar kleine – initiatieven zoals Droste, Echt Overijssel/Natuurboeren, Stichting Maatschappijbewust Varkensvlees/Jumbo, Marqt.
- Zoek de sterke elementen op van initiatieven zoals Groene Woud, Willem& Drees.
- Verken aansluiting bij Twents Bureau voor Toerisme.

Samenwerking rond natuur

- Ondernemers willen samenwerken met natuurorganisaties om beheer van natuurgronden door agrariërs mogelijk te maken. Agrariërs kunnen efficiënter met die gronden omgaan en het brengt dan meer op. Daarbij willen ze zeker ook meedelen hoe de natuurdoelen van de natuurorganisaties te behalen. Als het weinig productie oplevert kunnen boeren beheer tegen betaling uitvoeren.
- Oprichting van ANV (of een soort lokaal samenwerkingsverband) voor samenwerking met terreinbeheerders en/of met burgers, bijv. om dagen te organiseren om

samen de houtwallen af te zetten etc. Dit zou in het eerder genoemd samenwerkingsverband Twente kunnen worden opgenomen.

2. Kennis, innovatie op bedrijfsniveau

- Technische innovaties worden door de markt ontwikkeld. Kansrijk is de mestverwerking (raffinage in verschillende fracties) om te komen tot efficiënter mesten en overbodig maken van kunstmest. Het idee van een voercentrum triggert. Interesse in het stimuleren van zonne-energie in het agrarisch gebied.
- Systeeminnovaties:
  - Voortgaande efficiëntieslag in voeren en bemesting, om tot kosten besparing en minimaal milieuverlies zoals ammoniak te komen (bijv. Koeien&Kansen) en landbouw nabij N2000 mogelijk maken.
  - Stalsysteem dat bijdraagt aan omgeving: gebruik houtsnippers uit landschap als strooisel in stal, levert goede stalbodem op en goede kwaliteit mest die ook de bodemstructuur verbetert.
  - Raskeuze raakt ook aan systeeminnovatie: keuze van een robuuste koe, die meer zelfredzaam is, ook natuurgras goed verteert.
  - Voor paardenmest is nu aparte mestafzet via landelijke kanalen, hier liggen kansen voor regionale samenwerking met agrariërs.

3. Meerwaarde creëren

- De verbrede landbouw brengt de burger in contact met het platteland. Dus naast recreatie (in welke vorm dan ook, wellness, boerenlodges, etc) heeft de verbrede landbouw ook een educatieve functie om het begrip weer te laten (her)leven bij burgers over het platteland en het boerenleven. Daaraan is behoefte bij alle ondernemers.
- Biologisch boeren is een onderscheidende strategie, die zich niet beperkt tot de extra waarde van het product. Ook de diergezondheid (kosten) en de mogelijkheid om in natuurgebieden te produceren zijn drijfveren daarvoor. Het landschap van NO-Twente leent zich goed voor biologisch en omgevingsgericht te boeren. Andere strategieën kunnen ermee worden verweven: meer recreatie (wandelpaden), landschapsbeheer met burgers en schoolklassen op boerderij.

4. Landbouwstructuur en ruimtelijke ontwikkeling

- Kavelruil: Kleinschalige vrijwillige kavelruil, onderling tussen boeren, met minimale overheidsbemoediging is belangrijk en effectief. De overheid kan een faciliterende rol spelen met eigen gronden. Zij kan 'goede grond' die zij in eigendom heeft ruilen met percelen die voor boeren niet interessant zijn (zoals natte plekken) en deze omzetten in natuur. Kavelruil is voor diverse bedrijfstypen, niet alleen de "schaalvergroeters". een nuttig instrument om tot besparing in transport en arbeid te komen.
- Architectonisch bouwen kan ook voorwaarde zijn voor nieuwbouw, ook zonder dat hieraan een financiële toeslag wordt gekoppeld.
- Welstandseisen stellen aan het landschap.
- NSW status voor landgoederen is nuttig, maar is soms belemmerend voor verdere bedrijfsontwikkeling.

5. Financiering N&L (innovaties op regio niveau)

- Landschapbeheer: De ondernemers zijn bereid tot natuur- en landschapsbeheer als daar ook een behoorlijke vergoeding tegenover staat. De voorschriften voor het beheer mogen wel wat flexibeler worden.

- Financiering van landschap via een GLB-toeslag wordt aantrekkelijk geacht, hoewel afhankelijkheid van overheidsgeld ook als risico wordt gezien. NO-Twente met veel houtwallen levert beperkingen in de bedrijfsvoering op, maar heeft vanuit de maatschappij een enorme belevingswaarde.
- Koe in de wei: wordt erg belangrijk gevonden. Maar is vooral een belevingswaarde die het gebied levendig maakt. Burgers willen koeien in de wei zien, maar ook de boeren zelf. Het kan wel op gespannen voet staan met ammoniakverlies. Het is nog de vraag of een meerprijs van melk met weidegang wenselijk en nodig is.
- Toeristenbelasting zou moeten worden ingezet voor het landschap.